

LECH PAWLATA

archeolog, prezes Fundacji Ochrony Zabytków „Na Rubieży” w Białymstoku

Badania archeologiczne dworu Radziwiłłów w Zabłudowie

Słowa kluczowe: badania archeologiczne, Zabłudów, dwór Radziwiłłów, XVII–XIX w.

Key words: archaeological research, Zabłudów, Radziwiłł manor house, 17th–18th century

W 2021 r. przeprowadzono badania archeologiczne w granicach historycznego obszaru dworu radziwiłłowskiego w Zabłudowie, pow. białostocki. Badania związane były z realizacją prac ziemnych inwestycji rewitalizacji parku miejskiego. Wskazany obszar inwestycji stanowi część historycznego, zabytkowego układu dworskiego, parku i zabudowań, które się nie zachowały¹.

Obszar zabudowy dworskiej, na którym na przestrzeni wieków i pod władaniem kolejnych właścicieli wznoszono kolejne budynki, jest rozległy. Obejmuje powierzchnię około 25 ha terenu położonego na wschodnim stoku doliny rzeki Rudnia, na południe i wschód od miasta, po obu stronach drogi prowadzącej do miejscowości Narew. Ochroną konserwatorską objęty jest jedynie teren zabytkowy po zachodniej stronie drogi oraz część obszaru dworskiego po stronie wschodniej (il. 9)².

POWSTANIE DWORU

Historia pierwszej siedziby dworskiej sięga roku 1483, kiedy król Kazimierz Jagiellończyk nadał swemu marszałkowi Iwanowi Chodkiewiczowi tereny ciągnące się od rzek Czarnej i Młynki po rzekę Płoskę. Dokument wydany przez Zygmunta I Starego w Krakowie 3 kwietnia 1525 r. potwierdził nadanie Iwanowi Chodkiewiczowi puszczy Błudów rozciągającej się pomiędzy rzekami Narew i Supraśl. Pod koniec XV i na początku XVI w. na terenie zasiedlanej puszczy zaczęły tworzyć się liczne wsie. Lokacja na surowym korzeniu miasta, położonego „za

puszczą Błudów”, w 1553 r. nazwanego Zabłudowem, zbiegła się w czasie z tworzeniem centralnej rezydencji Zygmunta II Augusta w Knyszynie, gdzie pierwszym starostą był Aleksander Chodkiewicz, syn wspomnianego wcześniej Iwana. Twórcą układu przestrzennego miasta był Grzegorz, syn Aleksandra i wnuk Iwana. Obszar Zabłudowa otrzymał on jako schedę po ojcu, zmarłym w 1549 r. W latach 1567–1571 przeprowadził akcję pomiarów włóczęj³. Dwór zabłudowski istniał już w 1550 r., lecz nie jest pewne miejsce jego pierwszej lokalizacji⁴. Miasto należy do rzadkiej kategorii założonych „na surowym korzeniu”. Zaprojektowany w XVI w. zabłudowski rynek, kształtem zbliżony do kwadratu, i przylegająca do niego prostokątna sieć ulic zachowały swój niezmieniony układ do dziś⁵. W dniu 7 kwietnia 1654 r. król Jan II Kazimierz Waza nadał miastu przywilej potwierdzający lokację miasta na prawie magdeburskim, herb z jednorożcem i czarnego orła będącego znakiem herbowym Krzysztofa i Janusza Radziwiłłów. Po 1622 r. miasto zostało otoczone wałami obronnymi, o czym wspomina ordynacja Janusza Radziwiłła z 1635 r.⁶

Kolejni właściciele prowadzili rozbudowę zabudowań dworskich oraz remonty już istniejących budynków podupadłych wskutek starości i wydarzeń losowych. Zabłudów szczególnie ucierpiał od wojsk moskiewskich w 1659 r. oraz w czasie wojen potopu szwedzkiego⁷.

CHARAKTERYSTYKA ŹRÓDEŁ

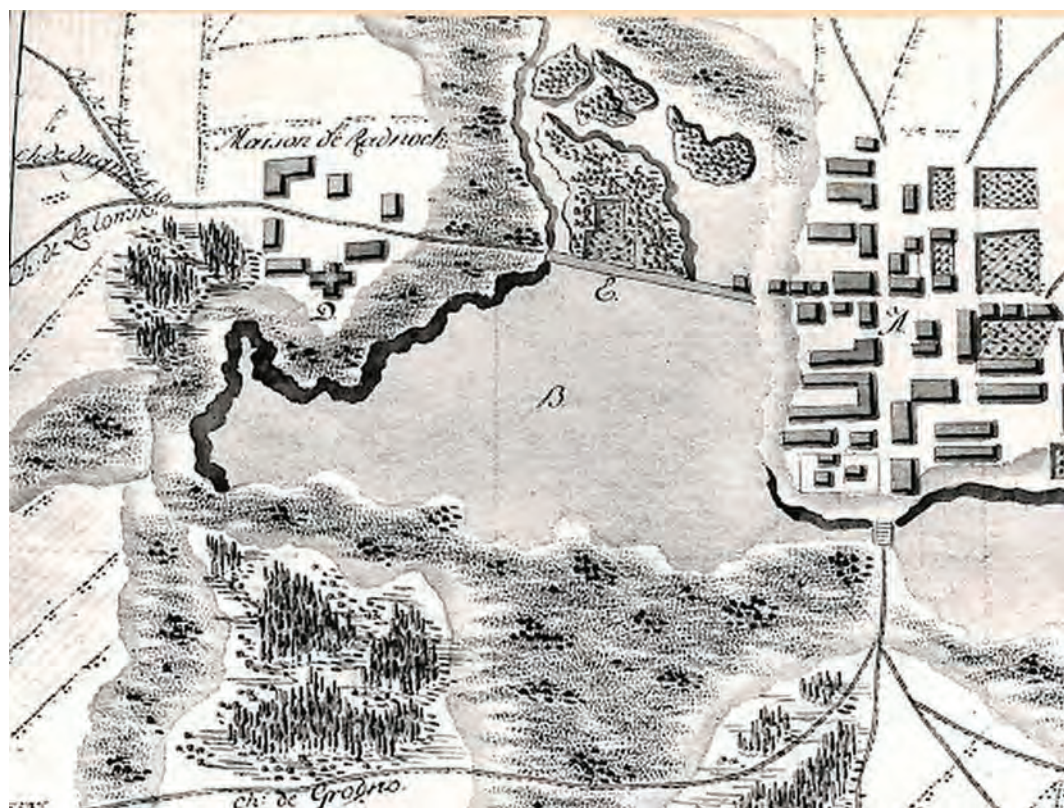
Podczas prac archeologicznych realizowanych na obszarze parku dworskiego w Zabłudowie zarejestrowano relikty kilku obiektów nieruchomych o znaczeniu historycznym. Prosty układ stratygraficzny ograniczał się do obecności dwu zasadniczych warstw antropogenicznych: humusu oraz warstw zasypiskowych. Piaszczysta warstwa humusowa miała miąższość 20–30 cm. W strefie przylegającej do stawu i rzeki była pogrubiona spływiskami i nasączona szczątkami organicznymi. Pod warstwą humusu występowała warstwa związana z poziomem użytkowym z XVII–XIX w. Miała ona miąższość do 30 cm i znajdowała się wyłącznie w strefie występowania reliktyw zabudowy, przechodząc miejscami w zasypiska przyfundamentowe i pofundamentowe. W niej występowały pozostałości materiałów budowlanych (zaprawa wapienna i gruz ceglany). Podłoże calcowe tworzył żółty piasek miejscami zastąpiony przez przewarstwienia gliny morenowej. Obiekty archeologiczne zarejestrowano w calcu w postaci reliktyw fundamentów i w poziomie użytkowym w postaci warstw gruzowiskowych.

Materiał zabytkowy zbierano z naruszonych przez prace budowlane fragmentów nawierzchni, przy czym wyodrębniono kilka większych skupisk jego występowania:

1. Gruzowisko budynku dworu zwanego „Domem Wielkim z wierzchnią salą po prusku” w granicach fundamentów kamiennych i przylegających do nich osuwisk ziemi i gruzu budowlanego.
2. W strefie występowania reliktyw kamiennych fundamentów i gruzowiska budynku, będącego prawdopodobnie śladem „Domu dla przyjezdnych” (i „Kuchni Wielkiej”?), opisanego w inwentarzu z 1622 r. Znajdował się po pół-

nocnej stronie dawnego dziedzińca dworskiego, od strony stawu, w miejscu, gdzie wzniesiono scenę amfiteatru.

3. Na stoku doliny rzeki Rudnia opadającym w stronę stawów, po północnej stronie reliktyw „Domu dla przyjezdnych”.
4. Południowo-wschodnia część parku, w okolicy badanej wykopaliskowo piwnicy i pozostałości kamiennie-ceglanych fundamentów budynku uznawanego dotychczas za młodszy dwór.

1. Rozplanowanie siedziby dworskiej w Zabłudowie w drugiej połowie XVIII w. *Plan de Zabłudoff*. Skala 1:1300. Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej U.J. 73 Neg, nr D 2659
Layout of the manor in Zabłudów in the second half of the 18th century. *Plan de Zabłudoff*. 1:1300 scale. Department of Polish Architecture of the Warsaw University of Technology U.J. 73 Neg, No. D 2659

2. Rozmieszczenie zabudowań dworskich w Zabłudowie na tzw. mapie Textora z lat 1795-1800. AGAD, Zbiór Kartograficzny, mapy ogólne
Layout of manor buildings in Zabłudów on the so-called Textor map from the years 1795-1800. AGAD, Cartographic Collection, general maps

3. Usytuowanie zabudowań dworskich na rosyjskiej mapie topograficznej LXXVIII-B Zabłudów z 1908 r. Archiwum WIG
Layout of manor buildings on the Russian topographical map LXXVIII-B Zabłudów from 1908. WIG Archives

4. Zabłudów. Plan dworu zabłudowskiego z oznaczeniem budynku dworskiego (6) w miejscu odkrycia piwnicy oraz hipotetycznej lokalizacji pałacu (4) w miejscu „Domu dla przyjezdnych”. Według E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *Katalog parków i ogrodów zabytkowych województwa białostockiego*, katalog szczegółowy, Białystok 1988

Zabłudów. Plan of the Zabłudów manor with the manor building (6) marked in the spot where the basement and the hypothetical location of the palace (4) were discovered in place of the „guest house”. As stated by E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *The Catalogue of Historic Parks and Gardens of the Białystok Voivodeship*, a detailed catalogue, Białystok 1988

AD 1. DWÓR – BUDYNEK GŁÓWNY

Badania archeologiczne objęły relikty budynku uznanego za pozostałość dworu. Prace związane z zagospodarowaniem terenu ograniczały się jedynie do wyeksponowania zewnętrznych lic fundamentów wystających ponad otaczający poziom. „Dom z wierzchnią salą po prusku”, który zaczęto budować w 1622 r.⁸, w późniejszym inwentarzu z 1696 r. zwano „Domem Wielkim”⁹. Jego konstrukcja była „po prusku w drzewo wiązane, na którym nie masz nakrycia wierzchniego [...]”, które zaczęto budować na palach. To budowanie stoi bokiem jednym ku miastu Zabłudowiu”¹⁰. Lakoniczny opis wskazuje, że wznoszenie tego obiektu dopiero się rozpoczęło, a kronikarz opisał jedynie zamierzenia budowlane i sposób budowy przyszłej siedziby. Budynek ten, w odróżnieniu od sposobu zorientowania pozostałych budowli, usytuowano poprzecznie, jednym bokiem skierowanym ku miastu Zabłudów. Cechy charakterystyczne budynku, opisane w inwentarzu z 1696 r.¹¹, a skonfrontowane z wynikami badań archeologicznych, są następujące (il. 10):

1. Wejście do budynku usytuowane od strony wschodniej, prowadzące „po wschodku”¹². Wyniki badań ujawniły, że do centralnej części fundamentu ściany wschodniej przylegała kamienna obudowa konstrukcji schodów w formie prostokąta o długości 590 cm, szerokości 180 cm. Wnętrze wypełniał gruz ceglany, luźne kamienie i zaprawa wapienna. Konstrukcja ta łączyła się z ceglanym w tym miejscu fundamentem ściany wschodniej budynku (il. 16).
2. „Po wschodku wchodząc o sześciu filarach murowany ganek. [...] Ten ganek balasami wyrzynanemi opierzony”¹³. Badania nie potwierdziły dobudowanej od frontu konstrukcji ganku. Została ona najprawdopodobniej wymodelowana w ścianie wschodniej w formie podcienia poprzez utworzenie wnęki w centralnej części tej ściany. Wskazuje na to odmienność konstrukcji fundamentu ściany wschodniej, w środkowej części wykonanego z cegły na długości prawie 14 m. Cegły miały w przybliżeniu wymiary 140 × 55–60 × 285 mm. W strefie tego pomieszczenia, zwłaszcza na prawo od wejścia, znaleziono dużą ilość gruzu ceglanoego oraz fragmenty płytek ceramicznych i wyłożonej nimi ceglanej podłogi.
3. „W tej sionce wschod kręcony na górę [...] do alkierza idącym”. Na prawo od ganku nie wyodrębniono pozostałości schodów. Jednak źródło opisuje, że „pod wschodem do alkierza idącym drzwi do sklepiku”¹⁴. Pod znajdującym się w narożniku alkierzem, na poziomie parteru umieszczone były drzwi do „sklepiku” dalej opisanego jako pomieszczenie murowane. Obecność zniszczonej, zwartej konstrukcji ceglanoej znajdującej się w narożniku północnym potwierdza jego istnienie.
4. „Z tego sklepiku transit także murowany [...] do większego pokoju”, w którym znajdował się „piec pstry (z) kafli gdańskich, z kominem murowanym”¹⁵. Opisane pomieszczenie znajduje się po zachodniej stronie ceglanych pozostałości „sklepiku” i prawdopodobnie tegoż przejścia. W miejscu pokoju znajduje się system korzeniowy jednego z większych drzew parkowych. Relikty dużego, bogato ornamentowanego pieca znajdowały się w rejonie ściany południowo-zachodniej tego pomieszczenia: tu wystąpiło skupisko kafli datowanych na XIX w.

5. Centralna część budynku, przykryta grubą warstwą gruzu z cegieł i z dachówki falistej, uniemożliwiła zweryfikowanie przestrzeni głównego pomieszczenia pałacu. Zgodnie z opisem inwentarza znajdowała się tu bogato dekorowana, reprezentacyjna sala wielka. „Na Sali wielkiej z przodu, na gałce mosiężnej Orzeł żelazny, z mitrą książęcą, złocisty”¹⁶.
6. „Na przeciwko przeszedłszy do tylnej galerii. [...] Z tej sali drzwi wielkie dębowe, dwoiste [...] na ogród, który był włoski”¹⁷. Obecność tylnej galerii w formie korytarza, prowadzącego wzdłuż tylnej ściany budynku, potwierdzają usytuowanie ceglanej posadzki sieni, odkrytej prawdopodobnie na przedłużeniu tego pomieszczenia, oraz przesunięty fundament ściany północno-zachodniej budynku. Pomieszczenie zwane galerią służyło we dworach jako miejsce ekspozycji obrazów i innych dzieł o wartości artystycznej. W tej części budynku dworu odkryto relikty wazy w typie greckiego naczynia stamnos. Usytuowanie drzwi wyjściowych na ogród bezpośrednio za galerią jest uzasadnione obecnością cofniętej z linii zarysu ściany nośnej. Stwierdzono za nią występowanie pozostałości późniejszej zabudowy (ścian? tarasu?) w postaci gruzu ceglanoego z surowca wyraźnie późniejszego (żółte cegły z końca XIX w. o wymiarach 125 × 55–60 × 255 mm).
7. „Dalej idąc z tej sali (z tylnej galerii) do drugiego pokoju sypialnego kędy łóżko stawia”¹⁸. Udokumentowano obecność pomieszczenia przy narożniku zachodnim budynku z dobrze zachowanym fundamentem kamiennym i relikdami pieca w narożniku południowym pokoju. Wymiary pomieszczenia około 600 × 670 cm (il. 8).
8. „Ta sień wszystka wewnątrz cegłą przy ścianach wymurowana, posadzka w niej z cegły szerokiej. W pośrodku sieni pod belkami słupy 2 dębowe wyrzynane”¹⁹. Obecność zwartej, ceglanej posadzki przykrytej gruzem ceglanoym potwierdziło odkrycie w wykopie instalacji elektrycznej. Zajmowała przestrzeń od fundamentu ściany północno-zachodniej budynku, wzdłuż fundamentu ściany północno-wschodniej pokoju sypialnego na długości kilku metrów.
9. „Schodki na górę (prowadzące z sieni), gdzie idąc wschód dwoisty, szeroki. W pośrodku między wschodami okno. [...] Drugi wschód wyższy, balasami opierzony”²⁰. Brak śladów opisywanej konstrukcji za względu na jej prawdopodobny nietrwały (drewniany) charakter oraz przykrycie tej części budynku warstwą gruzu ceglanoego.
10. Schody prowadziły na piętro do wielkiej Sali. „W tej Sali okien wielkich dziewięć [...] piec wielki kafla gdańskich i komin murowany, za którym do komnatki albo kredensu drzwi [...] na ganeczek dla muzyki pod oknem, między wschodami”²¹. Układ pomieszczeń wskazuje, że centralną część poddasza zajmowało duże pomieszczenie z kominem i piecem, którego lokalizację wskazuje skupisko kafla nr 1.
11. „Z tego alkierza i gmachu wracając się do sali [...] z tej sali do gmachu po lewej stronie będącego. [...] Gmach glina lepiony”²². Opis niepotwierdzony wynikami badań. Po lewej stronie wielkiej Sali były pomieszczenia, których wymiarów nie rozpoznano.

12. „Od miasta pod alkierzem (narożnik północny) sklepów dwa”²³. Przy narożniku budynku znajdowało się ceglane pomieszczenie pod schodami alkierza, które miało wymiary około 270 × 270 cm. Przy nim przestrzeń, w której mogło być wydzielone drugie pomieszczenie.
13. „Z drugiego końca tego domu (narożnik wschodni) sklep spory”²⁴. Ta część budynku nie została rozpoznana. Odsłonięto tu fragment konstrukcji podbudowy kamiennej z nieco większych kamieni oraz mniejszych kamieni licujących fundament ściany zewnętrznej (?).
14. Dach był w całości pokryty gontem, „a na alkierzach banie blachami pobite” – zachowały się liczne fragmenty dachówki falistej, którymi pokryty był dach (il. 22). Było to efektem późniejszego remontu z drugiej połowy XVIII w. „Na inszych miejscach domu tego i na alkierzach wietrzników zostaje 4 z mitrami także złocistymi”²⁵. Ten fragment opisu potwierdza, że były tylko dwa alkierze. Pozostałe dwa „wietrzniki” znajdowały się najpewniej na szczytach dachu z tyłu budynku.

5. Zabłudów, pow. białostocki. Jeden z budynków dworskich w latach sześćdziesiątych XX w. Po wojnie pełnił funkcję Domu Ludowego. Fot. ze zbiorów ks. dr. A. Szota w Zabłudowskim Archiwum Cyfrowym Zabłudów, Białystok County. One of the manor buildings in the 1960s. After the war, it served as a People's House. Photo from the collection of Rev. Dr. A. Szot in the Zabłudów Digital Archive

6. Zabłudów, pow. białostocki. Wnętrze budynku dworskiego w latach sześćdziesiątych XX w. Fot. ze zbiorów ks. dr. A. Szota w Zabłudowskim Archiwum Cyfrowym Zabłudów, Białystok County. The interior of the manor building in the 1960s. Photo from the collection of Rev. Dr. A. Szot in the Zabłudów Digital Archive

7. Zabłudów, pow. białostocki. Pozostałość dworu z 1622 r. Oznaczono zrekonstruowaną linię ogrodzenia oddzielającego zabudowania dworskie od parku i ogrodu. Fot. L. Pawlata
Zabłudów, Białystok County. Remains of the manor from 1622. The reconstructed line of the fence separating the manor buildings from the park and the garden is marked.
Photo by L. Pawlata

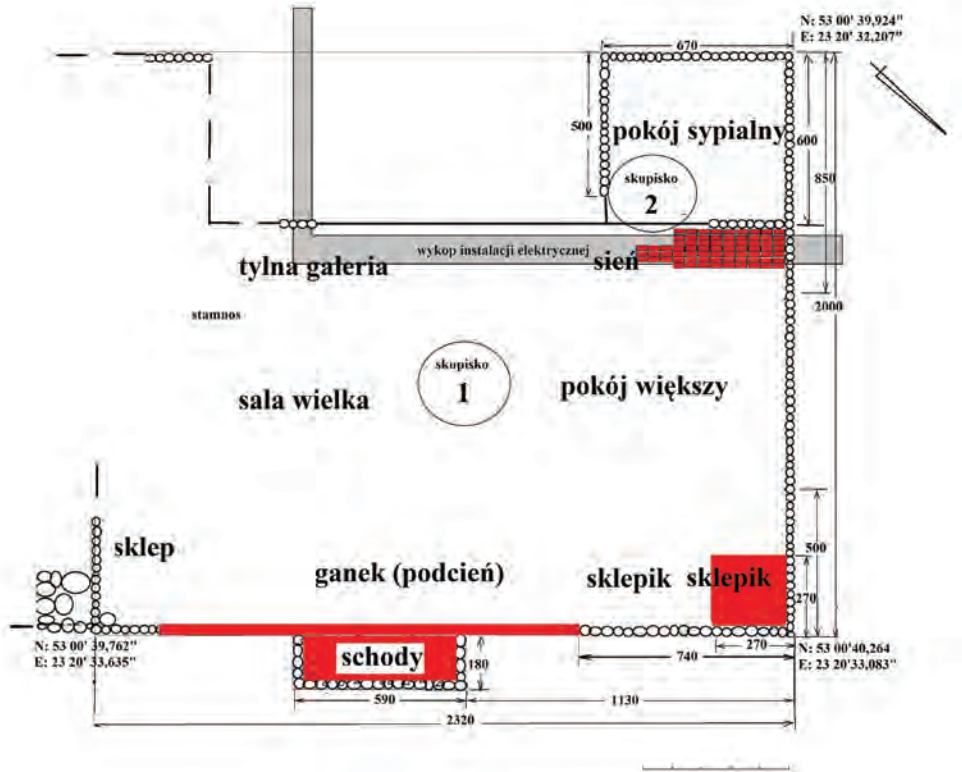

8. Zabłudów, pow. białostocki. Kamienny fundament dworu z 1622 r. od strony północno-zachodniej.
Fot. L. Pawlata
Zabłudów, Białystok County. The stone foundation of the manor from 1622 seen from the north-west side. Photo by L. Pawlata

9. Zabłudów. Usytuowanie obiektów dworskich i stref ochrony konserwatorskiej w rejonie dawnego dworu. 1) dwór z 1622 r., 2) „Dom dla przyjezdnych”, 3) Kuchnia Wielka?, 4) budynek dworski z badaną piwnicą, 5) budynek z niezbadaną piwnicą murowaną, 6) dwór z drugiej połowy XVIII w., 7) kompleks zabudowań gospodarczych (?) dworu z XIX w. Mapa NID z portalu zabytek.gov.pl

Zabłudów. Location of manor buildings and conservation protection zones in the area of the former manor: 1) the manor from 1622, 2) the „guest house”, 3) the Great Kitchen?, 4) the manor building with the examined basement, 5) the building with an unexplored brick basement, 6) the manor from the second half of the 18th century, 7) a complex of outbuildings (?) of the 19th-century manor. Map by the National Institute of Cultural Heritage (NID) from zabytek.gov.pl

10. Zabłudów. Rekonstrukcja rozplanowania budynku dworskiego z 1622 r. Rys. L. Pawlata Zabłudów. Reconstruction of the manor building layout from 1622. Sketch by L. Pawlata

11. Zabłudów, pow. białostocki. Plan i profil (B-A) piwnicy budynku dworskiego. Legenda: 1 – cegła, 2 – cegła z symbolem „S”, 3 – cegła palcówka, 4 – gruz ceglany, 5 – kamień, 6 – zaprawa wapienna, 7 – zaprawa cementowa, 8 – piasek. Rys. L. Pawlata
 Zabłudów, Białystok County. The plan and profile (B-A) of the manor building basement. Legend: 1 – brick, 2 – brick with an “S” symbol, 3 – Gothic “finger” brick, 4 – brick rubble, 5 – stone, 6 – lime mortar, 7 – cement mortar, 8 – sand. Sketch by L. Pawlata

W strefie gruzowiska budynku znaleziono:

1. 47 fragmentów naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej. Wykonane z glin żelazistych z domieszką drobnoziarnistą, często też z przymieszką wapienia, w tym: osiem fragmentów brzuśców nieornamentowanych, osiem brzuśców ornamentowanych (wyświecanych pionowym zygzakiem, dookołnymi liniami, ukośną kratką, a jeden rytymi żłobkami), 11 ułamków den, z reguły płaskich o podciętych ściankach, z domieszką również wapienia. Trzy fragmenty taśmowatych uch z przewężeniem, szer. 17, 29, 24 mm, rączka patelni z wpustem na drewniany uchwyt (il. 20E), fragment naczynia z białej gliny, niedosiwiony, oraz 16 fragmentów przywylewowych różnych naczyń.
2. Sześć fragmentów naczyń barwy ceglastej, wykonanych z gliny z domieszką drobnoziarnistą (również wapienia), w tym trzy dna i trzy brzuśce.
3. Fragment brzuśca naczynia barwy brunatnej. W glinie duża ilość domieszki tłucznia i piasku.
4. Sześć fragmentów naczyń szklwionych, w tym: dwa ułamki ceramiki białej pokrytej jasnozielonym szkliwem. W glinie dużo drobnej domieszki. Fragmenty różnych naczyń o esowatych profilach, pokrytych wewnątrz lub z obu stron brązowym szkliwem, oraz część misy z szarym szkliwem na powierzchniach, odbarwionym pod wpływem wysokiej temperatury. Fragment brzuśca pokryty ciemnozielonym szkliwem wewnątrz.
5. Fragment wylewu beczułkowatego naczynia kamionkowego z brązowym szkliwem na obu powierzchniach.
6. 17 fragmentów różnych naczyń fajansowych: kubka, dwu miseczek i talerzy pokrytych białym szkliwem. Fragment wylewu garnka o esowatym profilu ze szkliwem szarym na obu powierzchniach.
7. Cztery ułamki szkła naczyniowego: szyjki dwu butelek z przylepianymi kryzami wykonane ze szkła półprzezroczystego barwy zielonej (il. 20:2-3), jasno-brązowej miski o powierzchni ozdobiennie tłoczonej w formie i szklanki o pionowych fasetowaniach wykonanej ze szkła niebarwionego w formie.
8. W strefie ceglanej zabudowy narożnika północno-wschodniego budynku dworu oraz na prawo od wejścia znaleziono ceglane płytki i fragmenty ceglanej posadzki z odciskami takich płytek w betonowej zaprawie (il. 23). Płytki posadzkowe wykonane w formie z gliny bladożółtej z domieszką bardzo drobnego piasku. Lico gładkie. Na stronie spodniej zwielokrotniona ramka, w której napis „BOCH Frss & Co MAUBEUGE”. Wymiary: 149 × 149 × 18 mm.
9. Około 20 fragmentów jednego naczynia wazowatego, w typie greckiego stamnosa (il. 21) znaleziono w centralnej partii budynku. Naczynie z uchami o formie spiralnie skręconej owiniętymi plastycznymi wstęgami. Ucha umieszczone pod wydętością brzuśca i wyciągnięte do góry w formie imaczy. Brzusiec z plastycznymi aplikacjami rozwiniętej wstęgi i pęków owoców. Na szyjce i wylewie ornamentyka w typie stylizowanego krateru wulkanu. Pod ostrym załomem wydętości brzuśca, na styku z wklęsłą szyjką dookołny ornamentacyjny pas usytuowany w kwaterach, pomiędzy uchami wypełniony ornamentem roślinnym. Surowiec stanowiła glina stiukowa z mialką do-

mieszką. Wymiary: średn. wylewu 16,5 cm, maksymalnej wydętości ok. 24 cm, wys. ponad 25 cm. Naczynie pomalowane było na kolor ciemnobrązowy.

Skupisko 1. Piec w centralnej części dworu

1. Fragment kafla gzymsowego wykonanego z gliny bladożółtej, zawierającej średnią ilość domieszki drobnoziarnistego piasku, z otworkiem na żeleźce w dolnej części i śladami dolepienia ścianek. Pasma zgeometryzowanego, reliefowego ornamentu roślinnego, pod którym pojedyncze pięciopłatkowe kwiaty. Dług. ponad 23,5 cm, wys. ponad 7,5 cm, szer. 11 cm (il. 12:1).
2. Fragment kafla gzymsowego wykonanego z gliny bladożółtej, ze średnią ilością drobnoziarnistego piasku w masie surowcowej, z otworkiem na żeleźce w górnej części i dolepieniami ścianek. W górnej części pas plastycznego ornamentu różańcowego. Na dolnej poziomy pas zgeometryzowanych, przepłatających się serpentyn. Ślady pobiałki na zewnętrznej powierzchni. Dług. ponad 36 cm., wys. ponad 10 cm, szer. 10 cm. Ścianki komory kaflowej dolepiane (il. 12:2).
3. Fragment kafla gzymsowego wykonanego z gliny bladożółtej, ze średnią ilością drobnoziarnistego piasku w glinie. Poziome pasy powtarzalnego ornamentu roślinnego w górnej i dolnej części wykonane w formie. Odwrocie płytki z odciskami tekstylnymi i śladami dolepienia ścianek komory. Dług. ponad 14,5 cm, wys. ponad 9 cm, szer. ponad 8 cm (il. 12:4).
4. Cztery fragmenty kafla fryzowych wykonanych z gliny bladożółtej, zawierającej średnią ilość drobnoziarnistego piasku. Odwrocie ze śladami dolepienia ścianek do matrycy wykonanej w formie. Plastyczny ornament poziomego ciągu różańcowego. Dług. ponad 12,5 cm, wys. 5,5 cm, głęb. komory ponad 6 cm (il. 12:3).
5. Kafel fryzowy końcowy (ćwiartka?) z plastycznym, zgeometryzowanym ornamentem roślinnym na licu o głębokim reliefie. Wykonany z gliny bladożółtej zawierającej średnią ilość drobnoziarnistego piasku. Ślady dolepienia ścianek. Wymiary: dług. 5,5 cm, wys. 11 cm, głęb. komory 5,2 cm (il. 12:5).
6. Dwa fragmenty kafla gzymsowego, z plastycznym ornamentem różańcowym. Wykonany z gliny bladożółtej zawierającej średnią ilość drobnoziarnistej domieszki piasku. Na odwrocie ślady dolepienia ścianek komory. Dług. ponad 9,5 cm, wys. 6,5 cm, głęb. ponad 10 cm (il. 12:6).
7. Dwa fragmenty licowe kafla z rozbudowaną, reliefową ornamentyką roślinną. Wykonane z gliny bladożółtej, ze średnią ilością drobnoziarnistego piasku, z dolepieniami ścianek komory. Odwrocie z negatywami płótna.
8. Fragment kafla wypełniającego środkowego z reliefową ornamentyką roślinną i pokrytego białym szkliwem. Gлина barwy ceglastej ze zwiększoną ilością domieszki drobnego piasku i tłuczni. Ślady dolepienia ścianek komory do płytki licowej. Dług. ponad 11 cm (il. 13:5).
9. Pięć fragmentów co najmniej dwu typów niskich kafla gzymsowych o zewnętrznej powierzchni pokrytej białym szkliwem. Wykonane z gliny bla-

dożółtej, ze średnią ilością drobnoziarnistego piasku, ze śladami dolepienia ścianek komory (il. 13:1-2).

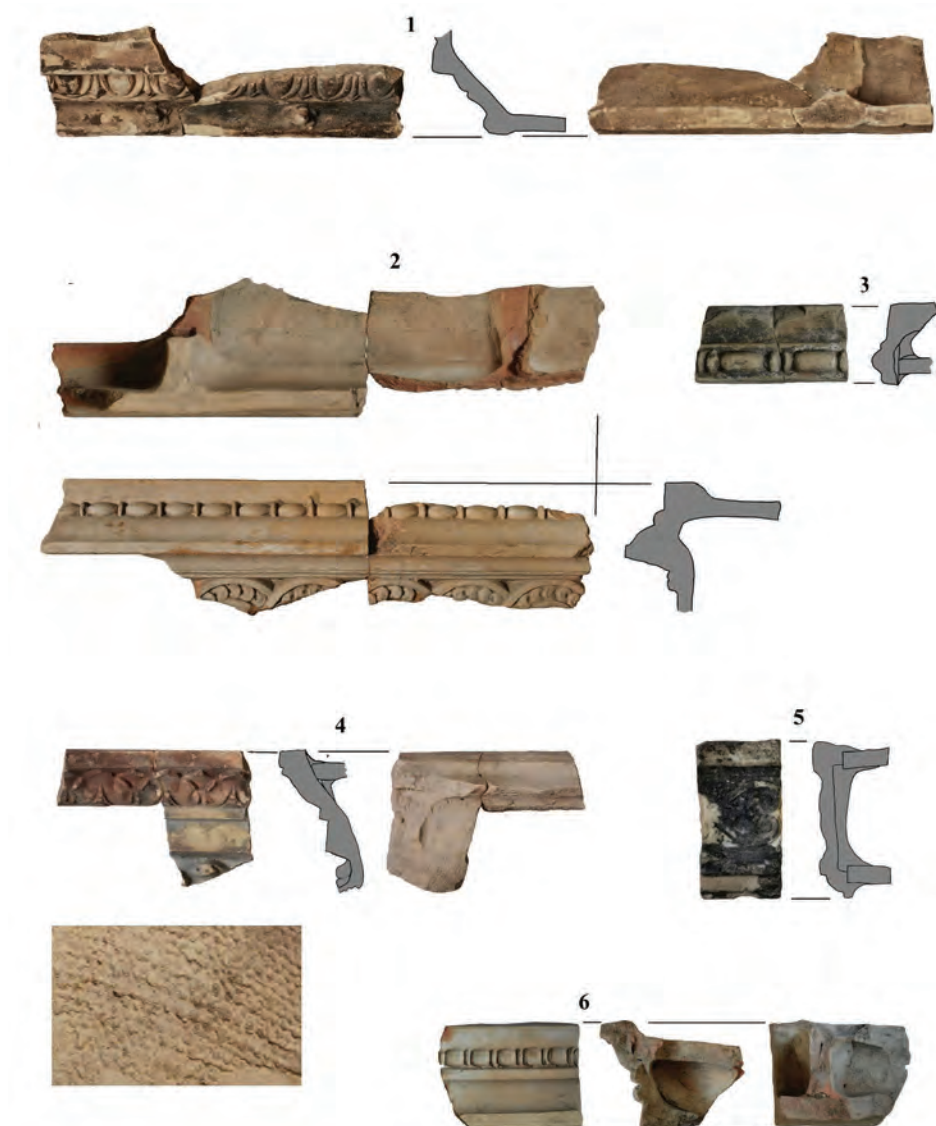
10. Fragment płaskiej płytki licowej kafla pokrytego jasnozielonym szkliwem. Wykonany z gliny bladożółtej, ze średnią ilością drobnoziarnistego piasku w masie surowcowej. Typ kafla zbliżony do współczesnego, z ukośnie ściętą krawędzią.
11. Fragment płytki licowej i komory kafla wypełniającego środkowego bez wyodrębnionej ramki. Wykonany z gliny barwy ceglastej pokrytej ciemnozielonym szkliwem. Gлина z drobnoziarnistą domieszką piasku i tłuczni. Ornament reliefowy roślinny.

Skupisko 2. Piec w pokoju sypialnym

1. Trzy fragmenty kafla wypełniających środkowych z płaskim licem. Płytką licową pokrytą szkliwem barwy jasnozielonej. Gлина ceglastożółta z domieszką drobnoziarnistą piasku i tłuczni (?). Komora dolepiana do płytki wałeczką gliny. Krawędź komory pogrubiona i spłaszczona. Otwór na żeleźce z dłuższym bokiem na dół, 10 cm (w połowie?). Zachowane wymiary: dół, 19,2 cm, szer. 12,8 (prawdop. ok. 20) cm, głęb. 5,3 cm (il. 13:3).
2. Trzy fragmenty kafla wypełniających z reliefowym ornamentem roślinnym i wałkiem oddzielającym przestrzeń ornamentowaną od pasa kafla fryzowych lub gzymsowych. Szekliwo jasnozielone pokrywające lico. Otwór na żeleźce w połowie długości dłuższego boku. Ścianki komory łączone z płytką licową taśmami gliny. Wymiary zachowane: dół, 10,4 cm, szer. 20,5 cm (prawdopodobnie ok. 12 × 22 cm), głęb. 4,5 cm (z wałkiem 6 cm) (ryc. 13:6).
3. Fragment kafla gzymsowego profilowanego, bez dodatkowej ornamentyki, pokrytego szkliwem jasnozielonym. Wymiary zachowane: dół, 8 cm, szer. 7 cm (il. 13:4).
4. Fragment kartusza zwieńczenia piecowego z plastycznym reliefowym wyobrażeniem tarczy herbowej bez znaków. Odwrocie z odciskami płótna. Gлина bladożółta. Ślady dolepienia ścianek komory oraz składania płytki z kilku płatów gliny. Wymiary: 13 × 13 cm (il. 13:7).
5. Ułamek kafla wypełniającego, prawdopodobnie z centralnej części pieca, w formie kolistej tarczy otoczonej ozdobną, reliefową dekoracją roślinną (il. 13:8).

Budynek ten przetrwał do lat czterdziestych XVIII w. jako centralna budowla rezydencyjna²⁶. Około 1748 r. wybudowano „pałac wspaniały na rezydencję dla książąt wymurowany i urządzony, dachówką holenderską kryty [...] z krużgankami i obszerną oficyną pałacową”. Obecność licznych fragmentów falistej dachówki tzw. holenderskiej, charakteryzującej się archaicznymi cechami (il. 22) wskazuje, że wyremontowano wówczas także dach starego dworu. Sukcesywnie prowadzono tu dalsze remonty i modernizacje. W 1809 r. pisano: „pałac murowany w Zabłudowie, w którym już nikt mieszkać nie mógł, z zewnątrz i wewnątrz zupełnie zreperowany”²⁷. Być może opis odnosi się do tego budynku, gdyż na mapie XIX-wiecznej brak oznaczonej siedziby książęcej wzniesionej w XVIII w. Obec-

ność ceramicznych płytek podłogowych z francusko-belgijskiej wytwórni w Maubeuge wskazuje na użytkowanie jego jeszcze w drugiej połowie XIX w. W 1861 r. firma BOCH Freres & Co otworzyła oddział w Maubeuge na północy Francji, który zajmował się głównie produkcją płytek podłogowych aż do zamknięcia zakładu w 1936 r. Dnia 15 sierpnia 1915 r. dwór, wraz z innymi zabudowaniami, został spalony i zniszczony przez wojska rosyjskie ustępujące na wschód.

12. Zabłudów, pow. białostocki. Fragmenty kaflí piecowych ze skupiska nr 1. Rys. i fot. L. Pawlata
 Zabłudów, Białystok County. Fragments of stove tiles from cluster No. 1. Sketch and photo by
 L. Pawlata

13. Zabłudów, pow. białostocki. Fragmenty kafli piecowych ze skupiska nr 1 (1, 2, 5) i skupiska nr 2 (3, 4, 6-8). Rys. i fot. L. Pawlata
 Zabłudów, Białystok County. Fragments of stove tiles from cluster No. 1. (1, 2, 5) and cluster No. 2 (3, 4, 6-8). Sketch and photo by L. Pawlata

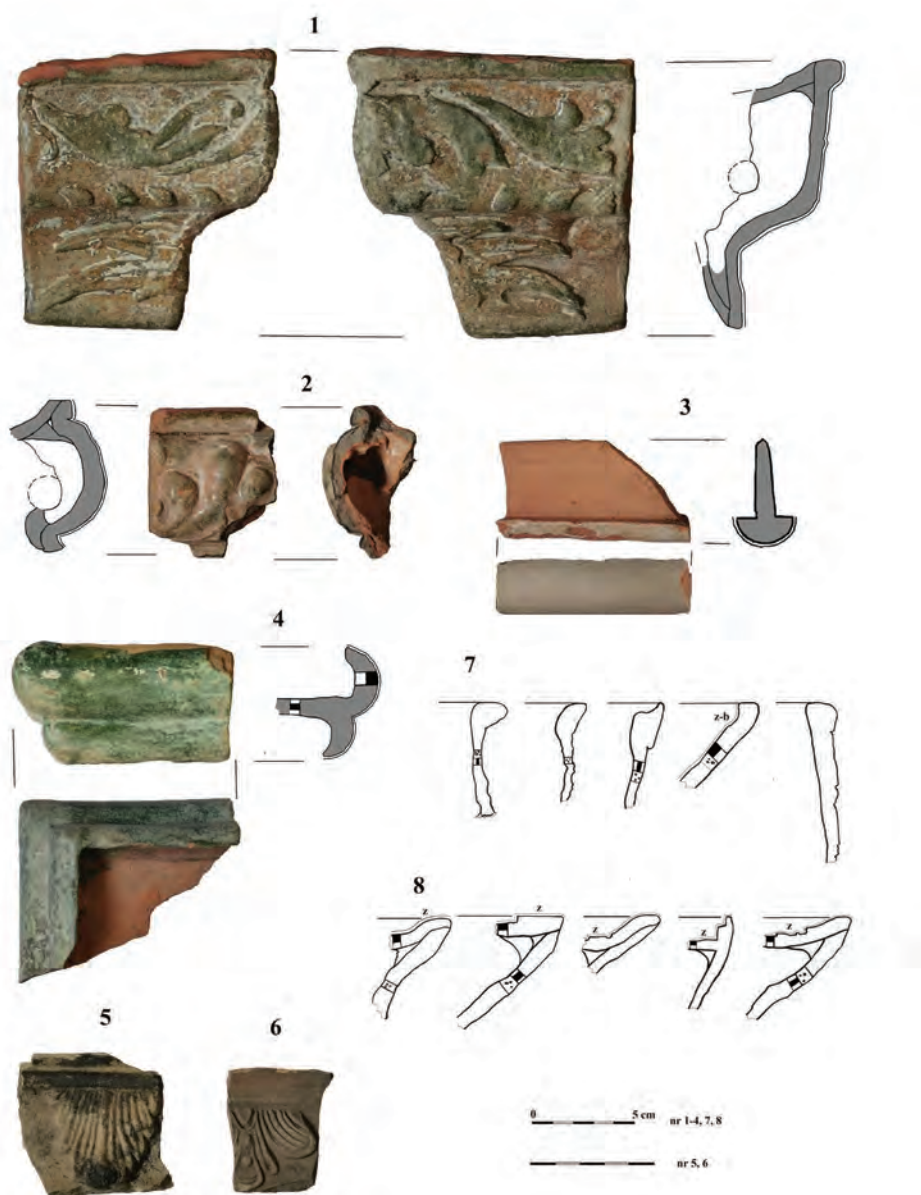

14. Zabłudów, pow. białostocki. Fragmenty kafli piecowych z okolic „Domu dla przyjezdnych”.

Rys i fot. L. Pawlata

Zabłudów, Białystok County. Fragments of stove tiles from the vicinity of the „guest house”.

Sketch and photo by L. Pawlata

15. Zabłudów, pow. białostocki. Fragmenty kafli piecowych z okolic „Domu dla przyjezdnych” (1–6) oraz profile kafli miskowych, garnkowych (7) i płytkowych (8) znalezionych w strefie parkowej.

Rys. i fot. L. Pawlata

Zabłudów, Białystok County. Fragments of stove tiles from the vicinity of the „guest house” (1–6) and the profiles of bowl, pot (7) and plate (8) tiles found in the park zone.

Sketch and photo by L. Pawlata

16. Zabłudów. Odsłonięte lico fundamentu ściany fasadowej i kamiennej podbudowy schodów wejściowych dworu z 1622 r. Fot. L. Pawlata
Zabłudów. The exposed face of the façade wall's foundation and the stone foundation of the entrance stairs to the manor from 1622. Photo by L. Pawlata

17. Zabłudów, pow. białostocki. Przekrój zasypiska usuniętego fundamentu ściany zachodniej „Domu dla przyjezdnych”. Fot. L. Pawlata
Zabłudów, Białystok County. Cross-section of the backfill of the „guest house” western wall's removed foundation. Photo by L. Pawlata

18. Zabłudów, pow. białostocki. Miejsce lokalizacji murowanej piwnicy budynku dworskiego.
Fot. L. Pawlata
Zabłudów, Białystok County. Localization of the manor building's brick basement. Photo by L. Pawlata

19. Zabłudów, pow. białostocki. Widok z ruin dworu na dwa ocalałe XIX-wieczne zabudowania. Przed nimi centralnie wyniesienie po kolejnym budynku z zasypaną piwnicą. W głębi porośnięte drzewami wyniesienie – pozostałość jednego z XIX-wiecznych budynków gospodarczych.
Fot. L. Pawlata

Zabłudów, Białystok County. View from the ruins of the manor on the two surviving 19th-century buildings. In front of them, in the center, an elevation of another building with a buried basement. Further in the background, an elevation covered with trees – the remains of one of the 19th-century outbuildings. Photo by L. Pawlata

AD 2. OKOLICE „DOMU DLA PRZYJEZDNYCH”

Relikty tego budynku, w postaci warstwy gruzu ceglanego i pozostałości kamiennych fundamentów, zlokalizowano po północnej stronie dawnego dziedzińca. W wykopach pod podpory zadaszenia budowanego amfiteatru stwierdzono zaleganie calcowego piasku pod ok. 20 cm warstwą humusu ogrodowego. Wystąpiła w niej warstwa gruzu ceglanego, sięgająca miejscami do głębokości ok. 40–50 cm. W miejscu tym stwierdzono relikty budynku o płytko posadowionym, kamiennym fundamencie złożonym z pojedynczego rzędu kamieni, który fragmentarycznie zachował się na odcinku północnym. W zasypisku usuniętego fundamentu (il. 17) oraz w strefie przyległej zlokalizowano skupisko gruzu ceglanego z czerwonych cegieł łączonych zaprawą wapienną. Stopień rozdrobnienia materiału nie pozwolił na uchwycenie wymiarów surowca. Wśród nich znajdowały się pojedyncze fragmenty tzw. palcówek grubości 80–85 mm, datowanych na XVII w. Budynek ten miał prawdopodobnie konstrukcję ścian ceglana lub w typie pruskiego muru, który został rozebrany. Parterowy budynek pokryty był dachówką falistą. W zachodniej strefie tego gruzowiska znaleziono nieliczne fragmenty niecharakterystycznej ceramiki siwej, ozdobnych dziewiętnastowiecznych kafli gzymsowych zdobionych w stylu klasycystycznym, zwykłych wypełniających środkowych wykonanych z żółtej gliny i pokrytych białym szkliwem, listew piecowych oraz niezdobionych białych kafli będących świadectwem funkcjonowania budynku jeszcze w końcu XIX w. Ozdobny kafel narożny pokryty zielonym szkliwem z ornamentyką roślinną, charakterystyczny dla XVIII-wiecznych pieców, znaleziono w urobku ziemi wydobytej z obszaru amfiteatru.

W wykopie podpory zadaszenia amfiteatru, skrajnie położonym od strony południowo-wschodniej (ul. Mickiewicza), zarejestrowano warstwę gruzu ceglanego. Pozostałości kamiennych fundamentów nie stwierdzono. Możliwe, że odkryto tu skraj kolejnego, rozebranego budynku o konstrukcji przynajmniej częściowo ceglanej („Kuchnia Wielka”?).

W strefie tej znaleziono:

1. Fragment trójkątnego zwieńczenia piecowego z ramką i głębokim roślinnym ornamentem reliefowym. Gлина bladożółta z domieszką drobnoziarnistą. Wymiary: 19,5 × 13 × 4,3 cm (il. 14:1).
2. Dwa fragmenty kafli gzymsowych wykonanych z gliny bladożółtej, ze średnią ilością domieszki drobnoziarnistego piasku. Znajdował się na nich powtarzalny reliefowy ornament roślinny. Kafle wykonane w formie, a ścianki komór dolepiano. Wymiary: dług. zachowana 16 cm (całkowita ok. 18 cm), szer. 13 cm, głęb. komory ponad 5,5 cm. Otworki na pionowo umieszczane żełżece znajdowały się w środkowej części ścianek (il. 14:5).
3. Fragment kafła z aplikacją w formie wklęsłej tarczy wielobocznej wykonanej z gliny barwy bladożółtej z niewielką ilością drobnej domieszki. Odwrocie z odciskami tekstylnymi (il. 14:3).
4. Fragment kafła z aplikacją w formie prostokątnej tarczy, wykonanego z gliny żelazistej barwy bladożółtej, zawierającej niewielką ilość drobnej domieszki. Odwrocie z odciskami tekstylnymi (il. 14:2).

5. Dwa fragmenty komór kafla wypełniających środkowych, o głębokości ok. 6 cm, z odciskami tekstylnymi płytki licowej wewnątrz. Na zewnętrznej powierzchni płytki nieczytelny ornament reliefowy.
6. Fragment niskiego kafla wypełniającego środkowego, o głębokości komory 3,3 cm. Brzegi zaokrąglone. Płytką licową pokryta błyszczącym, białym szkliwem.
7. Fragmenty narożnego kafla gzymsowego profilowanego z dookólnym, powtarzalnym motywem roślinnym. Dekoracje odcisnięte w matrycy. Wykonany z gliny bladożółtej, ze średnią ilością drobnoziarnistego piasku, ze śladami dolepianych ścianek. Wymiary: długość ponad 12,8 cm, szer. 8,5 cm, wys. ponad 6 cm (il. 14:4).

AD 3. STREFA OGRODOWA POMIĘDZY PAŁACEM A STAWEM

Zgodnie z opisem źródłowym w dolinie rzeki, w strefie prowadzonych prac związanych z formowaniem brzegów stawów i przyległej przestrzeni, powinny znajdować się pozostałości dwu budynków. Browar lokalizowano, „idąc z dworu do miasta, po lewej ręce, nad sadzawką”. Budynek był nowo zbudowany z drewna z jednym oknem wyciętym zaopatrzonemu w zasuwę. Z browaru prowadziły drzwi do izby do przechowywania octów. Znajdowały się w niej „murowane piece i [...] jeden dach dranicami kryty”. W pobliżu umieszczony był niewielki drewniany budynek, „łaźnia stara, w której komin od spodu przy ścianie wymurowany cegłą, a z wierzchu gliną oraz piec z cegły wymurowany z kominem, podłoga i sufit z dylów. Jeden dach przykryty dranicami”²⁸. W trakcie prowadzonych prac związanych z formowaniem nawierzchni terenu nie zlokalizowano pozostałości wymienionych budynków w postaci kamiennych i glinianych reliktyw zabudowy. Na stoku doliny, położonym pomiędzy północną pierzeją dziedzińca a stawem, znaleziono ceramikę wczesnonowożytną oraz fragmenty komór kafla miskowych i płytkowych o głębokim reliefie pokrytym zielonym szkliwem. W sąsiedztwie mógł znajdować się jeden z budynków najstarszego zespołu dworskiego. Zlokalizowano tu pozostałości dawnego ogrodzenia, z którego zachowały się fragmenty betonowego fundamentowania i słupków. Usytuowanie ich jest zgodne z rozgraniczeniem strefy mieszkalnej i ogrodowej (il. 7) co jest widoczne na XIX-wiecznych i starszych mapach.

Materiał zabytkowy zebrano po północnej stronie reliktyw „Domu dla przyjezdnych”:

1. Pięć fragmentów naczyń wykonanych z gliny żelazistej o wypale utleniającym, zawierającej niewielką ilość domieszki. Miały one szkliwione powierzchnie. Wśród form wyodrębniono: misę na stopce pokrytą wewnątrz kremowym szkliwem, dzban lub ładyszkę pokrytą wewnątrz szkliwem jasno-brązowym z domieszką tłuczonego szamotu w glinie (il. 20:5B), ułamek brzuśca z zielono-brązowym szkliwem na obu powierzchniach i wylew misy pokrytej wewnątrz zielono-brązowym szkliwem. Jeden fragment wylewu naczynia garnkowatego z pseudookapem, wykonany w technologii grupy

- surowcowej A (ceramika brunatna), pokryty został wewnątrz żółtozielonym szkliwem.
2. 15 fragmentów naczyń tzw. brunatnych grupy surowcowej A, ze zwiększoną ilością domieszki tłucznia drobno- i średnioziarnistego w glinie, w tym: pięć ułamków brzuśców nieornamentowanych, dwa fragmenty ornamentowane żłobkami dookolnymi, niedosiwiony fragment dolnej części brzuśca zdobiony pionowymi liniami wyświecania i żłobkami na górnej partii, rytymi w grupach po trzy-pięć sztuk, pięć fragmentów przywylewowych różnych naczyń o esowatej linii profilu. Fragment dna misy z dużą ilością drobnej i średniej domieszki tłucznia w glinie i podsypką piasku. Stwierdzono tu obecność śladów łączenia taśm gliny.
 3. 40 fragmentów naczyń o wypale redukcyjnym, grupy surowcowej B i C, z domieszką drobnoziarnistą we fragmentach cienkościennych (w tym wapien) lub tłucznia różnoziarnistego w naczyniach grubościennych. Wśród tych ułamków wyodrębniono 17 fragmentów nieornamentowanych brzuśców (trzy niedosiwione i okopcone), osiem fragmentów ornamentowanych, w tym ze żłobkami dookolnymi w górnej części brzuśca. Z tych żłobkowanych naczyń dwa niedosiwione, a jeden w połączeniu z zygzakowatą linią wyświecaną, zwielokrotnioną dookolnie na wydętości brzuśca. Ornament żłobków wąskich i płytko rytym grzebieniem lub szerokich płytko rytym szablonem drewnianym. Jeden fragment ornamentowany wyświecaniem i dookolnym zygzakiem rytym grzebieniem garncarskim, 11 fragmentów zdobionych wyświecaniem powierzchniowym, pionowymi lub lekko ukośnymi liniami pojedynczymi lub w grupach. Na jednym fragmencie na ostrej wydętości pod pionowymi motywami kreską poziomą pas linii wyświecanych, sześć fragmentów den płaskich, o ściankach lekko podciętych z niewielką kryzą przy dnie, 13 fragmentów brzegowych różnych naczyń, w tym płaski wylew misy z kryzą ornamentowaną trzema płytkimi żłobkami oraz dwa fragmenty naczyń niedosiwionych.
 4. Kafel gzymsowy narożny dwudzielny, zaopatrzony w wypukłe ranty od góry i dołu. Pomiędzy nimi pasy reliefowego ornamentu roślinnego rozdzielone symbolem nawijanej wstęgi. Odwrocie z pełną (uszkodzoną) komorą, z otworkami na żeleźce wykonanymi palcem od strony zewnętrznej. Ślady łączenia ścianek komory i spajania taśmami gliny z płytkami licowymi. Gлина żelazista barwy ceglastej z domieszką drobnego piasku i tłucznia. Na powierzchni zewnętrznej szkliwo zielone (ornament) i brązowozielone (tło) oraz ślady pobiałki. Wymiary: dług. 11,5 cm, szer. 12,5 cm, wys. 14 cm, głęb. komory do 6 cm (il. 15:1).
 5. Listwa piecowa narożna dwudzielna, pokryta szkliwem barwy zgniętozielonej. Gлина ceglata z dużą ilością bardzo drobnej domieszki. Wymiary: dług. zachowana 9 cm, szer. 10,8 cm, wys. 5 cm, głęb. ok. 5,5 cm (il. 15:4).
 6. Fragment kafła gzymsowego (lub fryzowego) z wyodrębnionymi listwami brzegowymi i ornamentem roślinnym na wypukłym licu pokrytym zielonkawym szkliwem. Odwrocie z zamkniętą (?) komorą i otworkiem na żeleźce wykonanym palcem. Gлина barwy ceglastej z zawartością domieszki drobno-

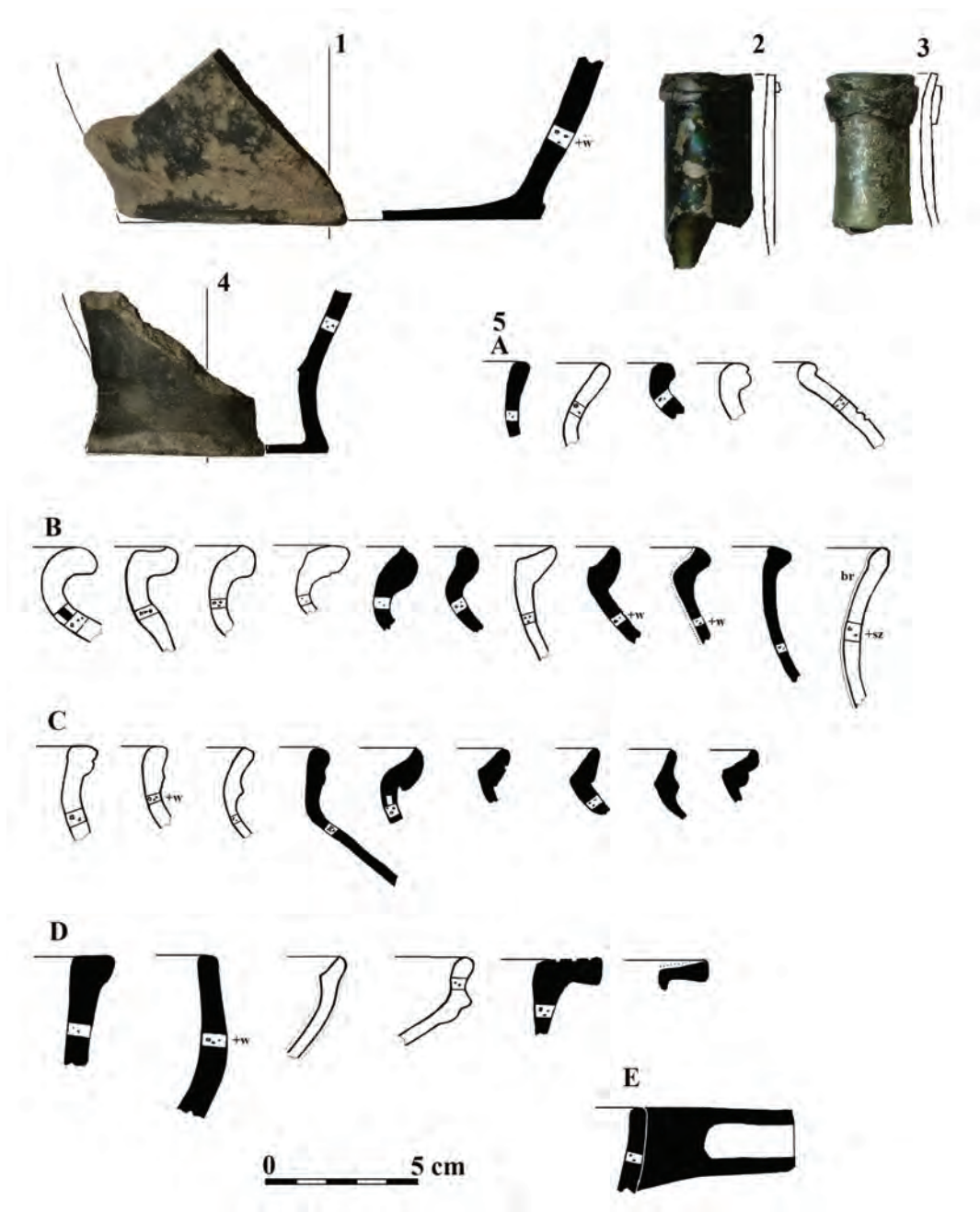
- ziarnistej piasku i tłucznia w większej ilości. Wymiary: dług. zachowana 6 cm, wys. 7,5 cm, głęb. do 4,5 cm (il. 15:2).
7. Dwa fragmenty listew piecowych. Półkoliste wałki pokryte szkliwem kremowym i szarokremowym. Gлина barwy ceglastej z domieszką droбноziarnistą. Wymiary: dług. 8,7 i 9 cm, szer. 2,8 cm, głęb. klina 3,7 cm (il. 15:3).
 8. Dwa fragmenty kafli gzymsowych w postaci ozdobnych roślinnych aplikacji odcisniętych w formie (il. 15:5, 6).
 9. Siedem fragmentów komór kafli miskowych toczonych na kole garncarskim z gliny żelazistej zawierającej większą ilość droбноziarnistej domieszki piasku i tłucznia, ze sfałdowaniami ścianek w procesie toczenia komór (il. 15:7).
 10. Fragment kafła gzymsowego (?) nieszkliwionego z płytkim reliefowym ornamentem. Barwa żółtobrunatna. Duża ilość domieszki tłucznia droбно- i średnioziarnistego.
 11. Drobne fragmenty co najmniej pięciu kafli wypełniających środkowych z ornamentem reliefowym w ramce i pokrytych zielonym szkliwem (il. 15:8)
 12. Krzesak krzemienisty z dwiema krawędziami noszącymi ślady wymiażdżeń.

21. Zabłudów, pow. białostocki. Naczynie w typie greckiej wazy *stamnos*. Rys. i fot. L. Pawlata Zabłudów, Białystok County. A vessel of the Greek *stamnos* vase type. Sketch and photo by L. Pawlata

22. Zabłudów, pow. białostocki. Fragmenty dachówki „holenderki”. Rys i fot. L. Pawlata Zabłudów, Białystok County. Pantile fragments. Sketch and photo by L. Pawlata

20. Zabłudów, pow. białostocki. Fragmenty i profile ceramiki naczyniowej (1, 4, 5) oraz naczyń szklanych (2-3). Rys. i fot. L. Pawlata
Zabłudów, Białystok County. Fragments and profiles of vessel ceramics (1, 4, 5) and glass vessels (2-3). Sketch and photo by L. Pawlata

23. Zabłudów, pow. białostocki. Fragment ceglanej posadzki z negatywami płytek ceramicznych oraz jedna z takich płytek. Rys i fot. L. Pawlata
Zabłudów, Białystok County. Fragment of a brick floor with negatives of ceramic tiles, and one of such tiles. Sketch and photo by L. Pawlata

24. Zabłudów, pow. białostocki. Piwnica ceglana od strony zachodniej.
 Fot. L. Pawlata
Zabłudów, Białystok County. Brick basement from the west side.
 Photo by L. Pawlata

25. Zabłudów, pow. białostocki. Piwnica ceglana od strony wschodniej. W głębi na trawniku dziewiętnastowieczny budynek i relikty kolejnego budynku dworskiego z zasypaną piwnicą. Fot. L. Pawlata

Zabłudów, Białystok County. Brick basement from the east side. In the background, on the lawn, a 19th-century building and relics of another manor building with a buried basement. Photo by L. Pawlata

26. Zabłudów, pow. białostocki. Zachodnia ściana piwnicy. Fot. L. Pawlata
Zabłudów, Białystok County. West wall of the basement. Photo by L. Pawlata

27. Zabłudów, pow.
bialostocki. Wschodnia
ściana piwnicy.
Fot. L. Pawlata
Zabłudów,
East wall of the
basement.
Photo by L. Pawlata

AD 4. BUDYNEK Z PIWNICZKĄ

W południowej części parku, podczas prac niwelacyjnych na projektowanym trawniku, odkryto częściowo uszkodzone sklepienie ceglanej piwniczki (il. 18). Obiekt został przeznaczony do przeprowadzenia badań archeologiczno-architektonicznych w celu sporządzenia dokumentacji zabytku.

Piwnica znajdowała się pomiędzy ceglanymi fundamentami budynku, w jego narożniku południowym (il. 11). Miała w planie, na poziomie użytkowym, kształt prostokąta o wymiarach 380×350 cm usytuowanego dłuższą osią wzdłuż linii północny wschód-południowy zachód. Orientacja piwnicy i przylegających do niej ceglanych fundamentów miała odchylenie ok. 45 stopni od osi północ-południe. Piwnica wzniesiona została z cegieł o wymiarach ok. $145\text{--}150 \times 65\text{--}70 \times 280\text{--}285$ mm. Co najmniej kilkanaście z nich, o wymiarach ok. $145 \times 70 \times 280$ mm, nosiło na jednej powierzchni symbol litery „S”. W sklepieniu i narożnikach wykorzystano również ceglane płytki o wymiarach zbliżonych do kwadratu: $230 \times 65 \times 210$ mm, w tym również z oznaczeniem symbolicznej litery „S” na powierzchni. Wśród materiału użytego wtórnie, jako gruz ceglany, a rzadziej w wątku, zarejestrowano cegły z bruzdami palcowymi. Miały one wymiary $135 \times 60 \times 255$ mm, $145 \times 90 \times 305$ mm oraz (w wątku) $123 \times ? \times 240$ mm. Podstawa piwnicy była wsparta na dwu dłuższych ścianach grubości ok. 30 cm złożonych z jednego-dwu rzędów cegieł wiązanych w poszczególnych warstwach układem wozówkowym lub główkowym, przechodząc następnie w półkoliste sklepienie. Spoczywało ono na kilkucentymetrowych wysunięciach ścian bocznych, w których znajdowały się otwory drzwiowe. Ściany boczne wzniesiono w podobnym wątku murarskim złożonym z cegieł w układach wozówkowym lub główkowym na przemian w ko-

lejszych warstwach. Miały one szerokość około 30 cm i dostawione były do ściany nośnej budynku. Otwór drzwiowy w ścianie południowo-zachodniej (il. 26) miał szerokość 160 cm i od góry przykrywało go sklepienie łukowe. Obrazowanie otworu drzwiowego zostało znacznie uszkodzone i przyjęta szerokość nie jest precyzyjna. W centralnej jego części znajdowały się dwa ceglane kliny, a łuk sklepienia tworzyły cegły układane wozówkami pojedynczo lub główkami po dwie na przemian do łoża w konstrukcji łuku. Wykop sondażowy przy obrazowaniu otworu drzwiowego pozwolił na ustalenie, że ceglany próg znajdował się na głębokości ok. 240 cm poniżej centralnej części sklepienia, a otwór drzwiowy miał wysokość ok. 160 cm. Poniżej poziomu progu zidentyfikowano trzy warstwy cegieł, z których najniższa posadowiona została na piaszczystym podłożu. Łącznie wysokość mierzona pomiędzy stropem sklepienia a poziomem posadowienia ściany wyniosła ok. 265 cm. Nie stwierdzono jakichkolwiek śladów podłogi. Grubość ściany budynku w miejscu tego wejścia wynosiła 90 cm.

Wątek murarski ściany północno-wschodniej, od strony wnętrza budynku, złożony był z dwu rzędów cegieł (il. 27). Wiązane były układem wozówkowym lub główkowym na przemian w kolejnych warstwach. Otwór drzwiowy miał szerokość ok. 195 cm od strony omawianej piwnicy, przechodząc od wewnątrz budynku do szerokości ok. 135 cm. Przykrywało go sklepienie łukowe. Oba obrazowania otworu drzwiowego zostały znacznie uszkodzone poprzez destrukcyjne działania systemu korzeniowego drzew i przyjęta szerokość nie jest precyzyjna. Sklepienie łukowe tworzyły cegły układane pionowo, wozówkami pojedynczo lub główkami po dwie na przemian do łoża w konstrukcji łuku. W centralnej jego części znajdowały się dwa ceglane kliny. Grubość ściany w miejscu tego wejścia wynosiła 120–125 cm. Łuk sklepienia znajdował się wyżej niż wejście w ścianie zachodniej, na wysokości bezwzględnej 155,69 m n.p.m. W ścianie zachodniej na głębokości 155,31 m n.p.m.

Od strony zewnętrznej piwnicy przestrzeń pomiędzy pionami ścian budynku a sklepieniem kolebkowym piwnicy wypełniono kilkoma warstwami materiału (il. 25). W najwyższej partii na wylewce wapiennej posadowiono duże kamienie eratyczne o średnicy 30–60 cm, dociążające sklepienie piwnicy, uszczelnione piaskiem. Od góry zasypano nierówności gruzem ceglany w wylewce wapiennej. Realizowano to etapami, gdyż w ścianie południowej zarejestrowano środkowy poziom wylewki wapiennej wyrównującej bez gruzu. Konstrukcja piwnicy została wzniesiona jednocześnie ze ścianami budynku.

Budynek murowany, w którego wnętrzu znajdowała się piwnica, odkryto przy południowym skraju parku podczas obniżania poziomu niewielkiego wzniesienia (il. 18). Odsłonięto częściowo jego zarys na poziomie korony murów fundamentowych (il. 11). Ściana zachodnia o grubości 90 cm została uchwycona na długości 880 cm. Od strony południowej nie odnotowano jej kontynuacji. W miejscu tym mogła znajdować się przypora wzmacniająca narożnik południowy budynku. Od strony północnej granice budynku, mierzone po długości jego ścian zachodniej, nie zostały rozpoznane. Konstrukcja muru fundamentowego ściany południowo-zachodniej była jednolita. Boki ściany od strony wewnętrznej i zewnętrznej składały się z jednego–dwu rzędów cegieł układanych wozówkami lub

główkami do lica na przemian w warstwach. Wnętrze muru, pomiędzy warstwami cegieł, wypełniał gruz ceglany w zaprawie wapiennej, zawierający również pojedyncze otoczaki i kamienie polne. W kilku miejscach zarejestrowano przewiązywanie obu zewnętrznych warstw ściany ceglanymi wątkami murarskimi. Wzdłuż ściany po stronie zewnętrznej budynku, na wysokości otworu drzwiowego, zarejestrowano ślady zniszczonej konstrukcji ceglanej (il. 24), której cechy (układ cegieł) wskazują, że może być pozostałością sklepienia kolebkowego. Była to prawdopodobnie pozostałość murowanego wejścia, prowadzącego wzdłuż ściany do piwnicy. Zejście do niej znajdowało się przy południowym narożniku budynku. Od strony północnej obiekt kończył się na przyporze szerokości około 90 cm i długości 50 cm będącej przedłużeniem północno-zachodniej ściany piwnicy. Przypora ta, tak jak i fragmentami korona muru były odnawiane i remontowane zaprawą cementową.

Ściana południowo-wschodnia miała szerokość około 110 cm i od strony piwnicy tworzyła podstawę jej sklepienia kolebkowego. Boki ściany od wewnątrz i zewnątrz o szerokości ok. 30 cm składały się z dwu rzędów cegieł. Cegły układane były analogicznie jak w poprzedniej ścianie. Wątek murarski od strony zewnętrznej był bardziej dowolny. Wnętrze wypełniał gruz ceglany w zaprawie wapiennej, zawierający również pojedyncze otoczaki i polne kamienie, z przewiązywaniem obu zewnętrznych warstw. Ścianę uchwycono na długości 380 cm i kończyła się ona przyporą przy południowym narożniku budynku. Od strony wschodniej zasięgu nie rozpoznano ze względu na zniszczenia dokonane przez system korzeniowy drzewa.

Ściana północno-wschodnia miała grubość zróżnicowaną: najszersza w części wschodniej miała szerokość 135 cm, w strefie przejścia z pomieszczenia murowanej piwnicy i w części północnej – 125 cm. Została udokumentowana na długości 660 cm. W kierunku północnym, gdzie przechodziła w fundament innego pomieszczenia, nie została rozpoznana. Miała grubość 90 cm. Od strony południowej mogła znajdować się przypora wzmacniająca ścianę o szerokości 90 cm. Dalszy jej ciąg został zniszczony i silnie ukorzeniony, uniemożliwiając zweryfikowanie interpretacji. Konstrukcja była analogiczna jak w pozostałych ścianach. Składała się z jednego–dwu rzędów cegieł licujących wozówkami lub główkami do lica na przemian w warstwach, jednak układ ten nie był ściśle przestrzegany. Wnętrze wypełniał gruz ceglany w zaprawie wapiennej, zawierający również pojedyncze otoczaki i kamienie polne, z przewiązywaniem obu zewnętrznych warstw ściany ceglanymi wątkami murarskimi. Na wysokości otworu drzwiowego murowanej piwnicy znajdowało się kamienne obciążenie łuku sklepienia. Kamienie zalegały w warstwie wapiennej z gruzem ceglanym. Centralnie znajdowało się zawalisko konstrukcji wypełnione ziemią, zaprawą i gruzem ceglanym. Ściana ta była prawdopodobnie wewnętrzną ścianą budynku nierozpoznanego w kierunku północnym. Około 10 m od niej znajdowały się reliktu kolejnej ceglanej piwnicy (zasypanej), o której opowiadali mieszkańcy Zabłudowa.

Ściana północno-zachodnia, wewnętrzna budynku, miała szerokość około 120 cm i od strony piwnicy tworzyła podstawę sklepienia kolebkowego piwnicy. Konstrukcja jej była podobna do pozostałych ścian. Cegły układane były wo-

zówkami lub główkami do lica na przemian w warstwach. Układ murarski od strony zewnętrznej był bardziej dowolny. Wnętrze muru wypełniał gruz ceglany w zaprawie wapiennej, zawierający również pojedyncze otoczaki. W kilku miejscach zarejestrowano przewiązywanie obu zewnętrznych warstw ścian ceglany mi wątkami murarskimi. Ścianę rozpoznano na długości ponad 600 cm. Kończyła się przyporą przy południowo-zachodniej ścianie budynku. Od strony północnej jej zasięg nie został rozpoznany. W strefie przyległej do piwnicy korona fundamentu była naprawiana różnymi ceglami (także XIX-wiecznymi) osadzonymi w zaprawie cementowej.

PROBLEM IDENTYFIKACJI BUDYNKÓW DWORSKICH

Problem z identyfikacją funkcji obiektów dworskich i lokalizacją siedziby książęcej jest wynikiem skąpego zestawu mało precyzyjnych źródeł kartograficznych oraz wieloznacznej możliwości interpretacji opisów zawartych w inwentarzach. W ciągu kilkusetletniego okresu funkcjonowania dworu zabłudowskiego główna siedziba szlachecka była kilkakrotnie przenoszona, a jednocześnie obok nowo budowanego dalej funkcjonował „stary dwór”. Wraz z powstaniem Zabłudowa w 1553 r. postępowała rozbudowa siedziby szlacheckiej. Dziełem Grzegorza Chodkiewicza było rozmyślne rozplanowanie dworu usytuowanego bezpośrednio przy mieście²⁹. Jedna z ulic, wychodzących z centralnego rynku, prowadziła do siedziby dworskiej, oddzielonej od miasta rzeką Rudnią i stawem³⁰. Po śmierci Grzegorza Chodkiewicza, zmarłego bezpotomnie w 1578 r., majątek zabłudowski przeszedł w ręce spadkobierców (sióstr) dotychczasowego włodarza. W 1599 r. część schedy, a wkrótce resztę włości, Anna Chodkiewiczówna sprzedała Krzysztofowi „Piorunowi” Radziwiłłowi (1547–1603), z linii birżańskiej, ożenionemu z Katarzyną Tęczyńską, właścicielką Orli i Siemiatycz. Nowa siedziba dworska została wzniesiona prawdopodobnie dopiero przez ich syna, Krzysztofa II Radziwiłła (1585–1640), który od 1622 r. prowadził budowę nowej kamienicy³¹.

W momencie budowy nowego dworu istniały już na terenie siedziby starsze domy mieszkalne, w tym „Dom Wielki” z pokojami księcia. Inwentarz z 1622 r. nie umiejscawia szczegółowo budynków, jednak opisuje ich lokalizację w stosunku do wjazdu bramnego. Prowadziła do niego droga z miasta przez groblę na rzece przy młynie. Na dziedziniec wjeżdżało się przez bramę. „Brama stara”, wybudowana z drewna i pokryta gontem, musiała być solidna, gdyż nad nią (na piętrze) znajdowała się sala z „wyjrzeniami” na trzy strony świata³². Przyjmuje się, że wjazd bramny prowadził w kierunku zachodnim z drogi wychodzącej z miasta.

Inwentarz z 1622 r. opisuje organizację ówczesnej zabudowy dworskiej i lokalizację głównego budynku. Przez bramę wjeżdżało się na dziedziniec, przy którym znajdowały się: po lewej ręce od wejścia (po południowej stronie) budynek drewniany nazwany „budowaniem”, pełniący rolę spichlerza. W sąsiedztwie przy dziedzińcu stał „Dom Wielki z gankiem drewnianym”, a z tyłu za nim kolejny „Dom Wielki”. Obok, zapewne w zachodniej części dziedzińca, znajdował się ówczesny budynek dworski zwany także „Domem Wielkim z pokojem księcia JM i izbą stołową”³³. Kolejny budynek mieszkalny, „Dom Stary”, znajdował się w po-

blizu wymienionego „budowania”, najpewniej od jego strony południowej. Po prawej stronie wejścia z bramy na dziedziniec dworski znajdowała się „Kuchnia Wielka”, usytuowana na wprost budynku nazwanego „Domem Wielkim z gankiem drewnianym”. Za nią znajdowały się dwa spichlerze, w tym jeden przybudowany do boku kuchni, a drugi z piekarnią i magazynkiem³⁴. „Dom dla przyjezdnych” – stał obok ostatnio wymienionych spichrzów. Na końcu zaś „Dom z wierzchnią salą po prusku” – który zaczęto budować w 1622 r., w późniejszym inwentarzu z 1696 r. zwany „Domem Wielkim”³⁵. Dom ten, usytuowany na końcu „Domu dla przyjezdnych” od strony północnej i domu wielkiego z pokojami księcia JM po stronie południowej, zamykał przestrzeń dziedzińca dworskiego od strony zachodniej, stąd też odmienna orientacja jego dłuższej osi. Budowano go „po prusku w drzewo wiązane, na którym nie masz nakrycia wierzchniego [...] z wierzchnią salą [...] które zaczęto budować na palach. To budowanie stoi jednym bokiem ku miastu Zabłudowiu”³⁶. W 1622 r. rozpoczęto również budowę stajni „po prusku” i wozowni, „która ma być cegłą w drzewo murowana”³⁷. Budynek usytuowano przy końcu poprzedniego „Domu z wierzchnią salą po prusku”, wzdłuż podwórza. Najprawdopodobniej zbliżony był do niego od strony południowo-zachodniej i nie miał połączenia z dziedzińcem dworskim. Szczyt budynku od strony izby stołowej wymurowany „cegłą w drzewo [...]”. Nad wozownią pięć wieżyczek po obu stronach. Szczyt w drugim końcu nie był wymurowany”. Wozownię wzniesiono na palach, które pomiędzy pod belkami nośnymi obmurowano cegłą. Za stajniami znajdował się kolejny „Dom stary”³⁸.

Bogusław Radziwiłł (1620–1669), od 1661 r. kolejny właściciel majątności zabłudowskiej, zastał ogrody zaniedbane po śmierci poprzedników, ale w latach 1663–1664 rezydencja została wyremontowana przez jego zarządcę Swinarskiego. Lokalizacja dworu nie zmieniła się, gdyż sąsiadował on nadal z ogrodzonym parkanem sadem, ogrodem i zwierzyńcem oraz dziedzińcem otoczonym stajniami, stodołami i innymi budynkami gospodarczymi. Stał tu też dworek urzędniczy³⁹.

Najstarszy plan rozmieszczenia zabudowań dworskich *Plan de Zablandoff* sporządzono dopiero w drugiej połowie XVIII w. Według tego planu po zachodniej stronie drogi do dworu znajdują się trzy zabudowania, zaś właściwy budynek dworu wraz z trzema budynkami towarzyszącymi zlokalizowany został po stronie wschodniej (il. 1). W 2012 r. p. Zbigniew Wajduk przekazał zbiór znalezisk zabytkowych z tego terenu do Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku. Wśród nich znalazły się wczesnonowożytnie fragmenty ceramiki i drobne przedmioty użytkowe z tego okresu. Wskazał również odkopany fragment solidnego, kamiennie-ceglanego fundamentu widocznego do dziś, który prawdopodobnie jest pozostałością tego dworu. Nowy budynek dworski w nowym miejscu wybudowany został prawdopodobnie przez nowego właściciela, którym był najpewniej Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko” (1702–1762).

W 1731 r. dobra zabłudowskie odzyskał dla Radziwiłłów Hieronim Florian Radziwiłł (1715–1760)⁴⁰. Jego starszy brat Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko” odrestaurował ze zniszczeń przekazaną mu posiadłość. Występuje on w dokumentach zabłudowskich z lat 1752–1761. W czasie swego panowania rozbudował rezydencję i wyremontował szereg budynków. Prawdopodobnie „Stary Dwór”

z 1622 r. został również wyremontowany, gdyż nowy właściciel zadbał o jego otoczenie. Sąsiadujące z nim ogrody otrzymały ozdobny barokowy wystrój. Przebudowano staw przy rezydencji i wykopano obok drugi oraz zorganizowano dwie drogi do miasta prowadzące po groblach przy stawach. Dwór podupadł po śmierci Anny Radziwiłłowej (1729–1771), a w 1831 r. został skonfiskowany Izabeli hr. Demblińskiej przez władze carskie za udział Demblińskich w powstaniu⁴¹.

Na początku XIX w. oprócz pałacu w skład rezydencji wchodziły liczne budynki oraz ogród przy starym dworze o powierzchni dwu i pół hektara, sześćohektarowy sad z dwiema sadzawkami oraz stawy o powierzchni ok. czterech hektarów, młyn, ogrody warzywne i chmielnik. Po 1856 r., za czasów Aleksandra Kruzenszterna (zm. 1890), rozebrano pałac (zapewne ruiny), pozostawiając oficynę pełniącą początkowo funkcję dworu. Po wschodniej stronie drogi brak jest zabudowań zarówno na pruskiej mapie Textora z lat 1795–1800 (il. 2), jak i mapach carskich z początku XX w. (il. 3). Przyjmuje się, że nowy dwór wybudowano wkrótce bardziej na południe od starego dworu, co widoczne jest na mapach topograficznych z przełomu XIX i XX w. Przemieszczeniu uległ wówczas główny dziedziniec. W miejscu zbliżonym do lokalizacji odkrytej murowanej piwnicy lokalizowano budynek określony jako dwór (il. 4)⁴². Jednak najpewniej był to jeden z dawniej istniejących budynków mieszkalnych, który zamykał od północy przestrzeń nowego dziedzińca i po przebudowie pełnił nadal funkcje mieszkalne. Według wspomnień najstarszych mieszkańców ściany parterowego budynku bez dachu stały tu jeszcze w latach sześćdziesiątych XX w. (il. 5, 6). Dwór z drugiej połowy XIX w. znajdował się zapewne nieco bardziej w kierunku południowo-wschodnim, w miejscu zabudowań współczesnej szkoły. Podczas jej budowy odkryto tu także murowaną piwnicę. Dziedziniec przed nowym dworem, usytuowany od strony zachodniej, otoczony był zabudowaniami mieszkalnymi i gospodarczymi. Taką lokalizację głównego budynku XIX-wiecznego dworu wskazują odczyty ukształtowania terenu, na których widoczne są charakterystyczne budynki gospodarcze (il. 9) oznaczone również na carskich mapach z początku XX w. (il. 3).

Budynek uznany za „Stary Dwór” również oznaczono w kompleksie budynków dworskich na mapach carskich z końca XIX i początku XX w. Umieszczono go na mapie po północnej stronie nowego kompleksu folwarczno-palacowego. Na starszej mapie Textora budynkowi temu towarzyszy budynek prostopadłe usytuowany od strony stawu, w identycznej lokalizacji jak „Dom dla przyjezdnych”. Oba budynki, oznaczone przy granicy strefy oddzielającej stary dziedziniec od ogrodu i parku, mogą stanowić pozostałość zabudowy XVII-wiecznego dworu.

W kompleksie zabudowań znajdowały się liczne budynki mieszkalne dla dworzan i służby, co potwierdzają opisy źródłowe. Cegły były własnego wyrobu wypalane w piecach znajdujących się w części folwarcznej. Niedaleko starego domu (tego za stajniami) za wyjściem z podwórza folwarcznego znajdował się „piec wielki dla palenia cegły wedle potrzeby. [...] Naprzeciwko drugi piec mały, wy-murowany z cegły dla palenia dachówek. [...] Niedaleko tych pieców obok wielka szopa, gdzie cegłę robią”⁴³. Cegielnia ta niewątpliwie funkcjonowała w pierwszej ćwierci XVII w. Ponad pół wieku później komisarze dóbr księżnej Karoliny Radziwiłłówny zalecali, aby „cegielnię koniecznie zbudować przy dworze, jako z daw-

na była⁴⁴. Na początku XIX w. w skład majątku wchodziła cegielnia położona pod miastem.

Jednymi z pierwszych konstrukcji wzniesionych w całości z cegły były piwnice. Znajdowały się one pod kilkoma budynkami pełniącymi role gospodarcze. Inwentarz z 1622 r. opisuje „budowanie pierwsze” usytuowane po lewej od wjazdu, południowej stronie dziedzińca. Znajdowały się tu dwie piwnice wymurowane i zaopatrzone łącznie w cztery okna po bokach. Do każdej z piwnic wejście prowadziło od wewnątrz budynku, z sieni⁴⁵. Później zapewne zostały wybudowane jeszcze kolejne piwnice. Źródło to wymienia także piwnicę przy „starym domu” za stajniami. Stara piwnica obok spichrza miała jednak ściany z drewna⁴⁶.

Zbadany budynek z piwnicą został wzniesiony z cegieł o typowych wymiarach używanych na terenie Białegostoku w drugiej połowie XVIII w.⁴⁷ Cegły o zbliżonych parametrach, bez charakterystycznego chropowacenia palcami, zostały użyte do budowy niektórych elementów w kompleksie zabudowań dworskich Sapiechów w Dubnie, pow. bielski datowanym na pierwszą połowę XVII w.⁴⁸ Do tego surowca nawiązują zwłaszcza nieco węższe cegły z fundamentu ściany frontowej starego dworu w Zabłudowie. Prostokątne płytki ceglane użyte w konstrukcji piwnicy, w Białymstoku miały zastosowanie przy budowie basenów fontann ogrodowych i nadbrzeża przystani wodnej⁴⁹, w Dubnie zaś zostały użyte do wyłożenia posadzki⁵⁰. Dachówka „holenderska” znaleziona w Zabłudowie jest stosunkowo gruba i nosi ślady chropowacenia palcami na stronie spodniej. Cecha ta miała zapobiegać ślizganiu się jej na więźbie dachowej. Przy białostockim pałacu znaleziono fragmenty dachówek także o znacznej grubości, dochodzącej do 2 cm, były to jednak dachówki „karpiołki”⁵¹.

Dachy budynków w pierwszej połowie XVII w. były kryte gontem lub tarcicami i obite dranicami. Rezydencja księcia miała również „dach podbity wzdłuż pod jednym dachem gontami. Połapy wierzchnie i spodnie tarcicami obłożone”⁵². W „Domu Wielkim z pokojami księcia JM” dwa „szczyty tarciczne” znajdowały się w tyle tego domu⁵³. Podobny dach miała główna siedziba, której budowę rozpoczęto w 1622 r. Potwierdza to kształt przyziemia budynku oraz wzmianki o dwu alkierzach z kopułami obitymi blachą⁵⁴. Budynek Kuchni Wielkiej miał dwuspadowy dach pokryty gontem podobnie jak inne budynki tego zespołu dworskiego, które w 1622 r. były pokryte gontem, dranicami lub tarcicami⁵⁵. Nie jest wiadomo, jaką dachówkę robiono w cegielni w 1622 r. Prawdopodobnie była to dachówka tzw. karpiołka, jednak jej śladów nie stwierdzono w trakcie prowadzonych badań. Podczas przeprowadzanych później remontów zmieniono pokrycie dachowe na ceramiczną dachówkę falistą, tzw. holenderkę.

Piece lub kominki wzmiankowane są w budynkach pełniących funkcje mieszkalne. Według inwentarza z 1622 r. piece budowane były w stosunkowo jednolity sposób. Tak oto w „Domu Wielkim” stojącym na lewo od wejścia bramnego w sieni znajdowało się „ognisko” wymurowane z cegły, a nad nim ceglany komin. Z sieni drzwi do izdebki zaopatrzonej w trzy przeszklone okna. Znajdował się tu „piec prostych kachli, do którego komin z cegły wymurowany i przy piecu kominiek mały z cegły wymurowany”. W sąsiednim „Domu Wielkim”, w izbie wielkiej, do której wchodziło się z ganku, „w tejże izbie piec prostych kachli, ko-

minek podle niego murowany". W „Domu Wielkim z izbami księcia JM” znajdował się „piec z kachli zielonych polewanych, przy nim kominek z cegły murowany”. W kolejnej izbie „piec zielonych kachli polewanych”. Była tu też kuchnia, a w niej „wymurowane ognisko”. W kolejnej izbie stał „piec polewanych kachli zielonych i komin z niego wywiedziony, z cegły”. W izbie gospodarczej był kolejny, czwarty „zielonych kachli polewanych piec”. Z drugiej sieni tego samego budynku wchodziło się do kuchni, w której znajdowało się „wymurowane ognisko”, oraz do kolejnej izby, gdzie „piec zielonych kachli polewanych”, a w kolejnej izbie służebnej „w tejże izbie zielonych kachli polewanych piec”. W „Domu Starym” w jednej izdebce znajdował się „piec z kachli zielonych polewanych, u którego pieca komin murowany wywiedzony. Przy piecu w izbie mały kominek, z cegły murowany”. W drugiej izbie stał piec z „prostych kachli”. W „Kuchni Wielkiej” „ognisko wielkie murowane cegłą, nad nim komin wielki wymurowany, na czterech słupkach”⁵⁶. W sąsiadującej piekarni znajdowały się dwa piece do pieczenia chleba, z cegły. Nad piecami wymurowany komin, obok mały kominek „wymurowany z cegły i wywiedziony”. Z drugiej strony „piec z kachli prostych”⁵⁷. W „Domu dla przyjezdnych”, który miał podłogę wyłożoną cegłą „piec polewany z kachli zielonych, a podle pieca mały kominek murowany”. Z sieni drugie drzwi prowadziły do przeciwnej izby z trzema oknami o trzech szklanych kwaterkach robionych w drewnie, gdzie znajdował się „piec z polewanych kachli zielonych, część i z prostych, podle pieca kominek mały. U tego kominka komin. W sieni na boku (?) wymurowany z cegły wielki komin [...] a podłoga ceglana”⁵⁸. W „Domu starym za stajniami”, w sieni wymurowane ognisko i komin z cegły. W jednej izbie znajdował się „piec z prostych kachli, podle niego kominek murowany”, a w kolejnej małej izdebce „piec z prostych kachli”. W izbie z drugiej strony znajdował się „piec kachli zielonych, polewanych, podle niego kominek mały. U kominka i pieca komin wielki wymurowany i wywiedziony”, a w kolejnej izbie był też „piec kachli zielonych [...] obok kominek wymurowany z cegły i komin wywiedzony wielki z pieca”. W drewnianym browarze nad stawem znajdował się „Piec z prostych kachli. Podle niego kominek wymurowany cegłą oraz piec z cegły wymurowany dla suszenia słodów”⁵⁹. Jak widać z tego zestawienia, z kafla prostych lub cegły wznoszono piece w zabudowaniach gospodarczych i mieszkalnych mających mniejsze znaczenie. Z kafla zielonych (szkliwionych) piecom w pokojach gościnnych towarzyszyły niejednokrotnie ceglane kominki. Kominki spełniały tę samą funkcję co piece. Chociaż dawały mniej ciepła, służyły jako dodatkowe oświetlenie⁶⁰.

Wśród ozdobnych kafla jest zdecydowana przewaga okazów XIX-wiecznych charakteryzujących się roślinną, ale zgeometryzowaną, powtarzalną ornamentyką wątków umieszczanych na gzymsach, charakterystycznych dla zdobień klasycystycznych. Klasycyzm zagościł w Polsce dzięki królowi Stanisławowi Augustowi Poniatowskiemu w ostatnim ćwierćwieczu XVIII w. Architektura i zdobnictwo klasycystyczne nawiązywały do wzorów greckich lub rzymskich. Dekoracje były zazwyczaj oszczędne – przeważały klasyczne girlandy, wazy, rozety, liście akanthu czy liście palmowe ułożone w wachlarz. W zdobnictwie kafla z Zabłudowa wyraźnie widoczny jest motyw *anthemion* i palmety na gzymsach oraz zastosowanie portyku w zwieńczeniach⁶¹.

Profilowane płytki z motywem dekoracyjnym wykonywane były w formach. Noszą na stronie spodniej odciski płótna, na którym wykładano odcisnięty element. Na kaflach zachowały się ślady łączenia uformowanych płytek ze ściankami komór. Ułamków kafli ze starszych okresów jest niewiele, co jest wynikiem późniejszych przebudów i dostosowania wnętrza do panującej mody. Wśród kafli XVIII-wiecznych wyróżnia się narożny kafelek gzymśowy z ornamentem roślinnym. Co ciekawe, bliską analogię do niego znajdujemy w Baturinie, głównej siedzibie państwa kozackiego, w XVIII-wiecznej rezydencji kozackiej. Okaz ten również pokryty zielonym szkliwem został uznany za wytwór miejscowy⁶², będąc prawdopodobnie naśladownictwem wytworów radziwiłłowskich.

Zastosowanie centralnych podcieni, jakie posiadał dwór w Zabłudowie, obserwujemy w pałacach Radziwiłłów w Białej Podlaskiej oraz na Krakowskim Przedmieściu w Warszawie, którego autorem projektu był Rizzi Zannoni. Pałac ten również ma po bokach dwa alkierze⁶³. Dwory parterowe, z pomieszczeniami pod wysokim dachem, z podcieniem lub gankiem od frontu i alkierzami po bokach są charakterystyczne dla stylu budowy z XVII–XVIII w.⁶⁴ Obecność alkierzy w narożnikach oraz ganku/podcienia z kolumnadą jest cechą charakterystyczną zwłaszcza dla bogatszych dworów pańskich Podlasia. Na Mazowszu północno-wschodnim ganki upowszechniły się dopiero po 1800 r.⁶⁵ Rozplanowanie starego dworu zabłudowskiego jest zbliżone do dworu Orsettich w Kowalewsczyźnie na Podlasiu, który posiadał jednak cztery alkierze wyodrębnione z bryły budynku, a podcień (nazwany tu gankiem) znajdował się od strony ogrodu⁶⁶. Być może podobny ganek drewniany, otwarty na ogród, znajdował się również przy zachodniej ścianie dworu zabłudowskiego.

PARK I OGRÓD PAŁACOWY

Otoczenie pierwszego dworu, wybudowanego przez Chodkiewiczów w połowie XVI w., było zapewne założeniem ozdobno-użytkowym. Znacznie rozbudowane, o renesansowym układzie, zatarte zostało w trakcie kolejnych przeobrażeń. Z opisu inwentarza w 1622 i 1696 r. wynika, że ogród po zachodniej stronie „Domu z wierzchnią salą po prusku”, w strefie boiska piłkarskiego i w stronę rzeki Rudni zagospodarowany był na sposób włoski z „sadem drzewa różnego oraz zwierzyńcem”⁶⁷. „Za tem, pomienionym gumnem, chlewami, domem gdzie rykunia mieszka stajniami nowo zaczętemi wielki ogród dla jarzyn różnych, który to ogród około część otyniony, część dylami w słupy odyłowany”⁶⁸.

W drugiej połowie XVII w. otoczenie dworu stanowił obwiedziony nowym parkanem sad, ogród i zwierzyńiec oraz dziedziniec otoczony stajniami, stodołami i innymi budynkami gospodarczymi. W obrębie założenia stał także dworek urzędniczy, a na rzece, pomiędzy rezydencją a miastem, znajdował się duży staw. Ogrody opadały tarasami w kierunku rzeki i stawu, który wykopano pomiędzy rezydencją a miastem. Wszystko to zagospodarowano pod kierunkiem ogrodnika sprowadzonego z Prus⁶⁹.

Około połowy XVIII w. założenie zostało ponownie przebudowane. Przed 1748 r. wzniesiono obszerny, murowany pałac, ogrody otrzymały zapewne baro-

kowy wystrój, przekształcono staw i wykopano obok drugi. Po groblach z mostami biegły dwie drogi z miasta. Na początku XIX w. oprócz pałacu w skład rezydencji wchodziły liczne budynki oraz ogród, sad, sadzawki, stawy, młyn, ogrody warzywne i chmielnik. W drugiej połowie XIX w. park przekomponowano w duchu krajobrazowym, ze swobodnie poprowadzonymi alejkami spacerowymi, posadzono grupy drzew i krzewów różnych gatunków. Na zachód od parku mieściły się sady. Przy drodze biegnącej południowo-wschodnią granicą dziedzica i parku wzniesiono oranżerię i murowany pawilon gościnny. Za drogą był ogród warzywny i część gospodarcza dworu. Wzniesiono nowy dwór. Z dawnej kompozycji pozostały tu droga biegnąca między stawami i część drzew ozdobnych. Wokół stawów i wewnątrz parku przeprowadzono nowe, bardziej swobodne drogi spacerowe oraz posadzono grupy drzew i krzewów różnych gatunków. Na początku XX w. syn Aleksandra Kruzenszterna kontynuował prace przy organizacji parku. Podczas II wojny światowej park zdewastowano i usunięto z niego wiele drzew. Zlikwidowano też większość sadu dworskiego⁷⁰.

Po wojnie urządzono tu park miejski. Dosadzono drzewa ozdobne też w rejonie dawnego dworu i dziedzica. Część terenu rozparcelowano, na miejscu XIX-wiecznego dziedzica i dworu zlokalizowano szkołę podstawową, w parku i ogrodzie – boiska i tereny sportowe. Ruiny zabudowań dworskich rozebrano, a trzy zachowane do lat osiemdziesiątych XX w. budynki użytkowane były w tym czasie jako domy mieszkalne. Do chwili obecnej zachowała się strefa zabudowy gospodarczej z XIX w. oraz miejsce folwarku z XVIII w.⁷¹

PODSUMOWANIE BADAŃ

Podczas badań archeologicznych przeprowadzonych w Zabłudowie, w trakcie prac rewitalizacyjnych przestrzeni parkowej, dokonano odkryć istotnych źródeł historycznych i archeologicznych. W przestrzeni parku miejskiego znajdowało się w czasach historycznych co najmniej kilkanaście budynków. Do czasów współczesnych zachowało się zaledwie kilka budynków z XIX w. Ślady pozostałych pozostają ukryte w ziemi. Te z początku XVII w. były w większości drewniane. Wznoszono je jednak na fundamentach kamiennych lub ceglano-kamiennych, a co najmniej jeden z nich posiadał ceglane piwnice. Prawdopodobnie z tych obiektów o konstrukcji drewniano-ceglanej (mur pruski) pochodzą fragmenty cegieł palcówek wykorzystane przy budowie piwnicy i fundamentów odkrytego budynku dworskiego. Materiały budowlane były własnego wyrobu, wypalane w piecach znajdujących się w części folwarcznej. Zarówno wytwórnia cegieł, jak i dachówek funkcjonowała tu najpóźniej od czasów Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, który dobra zabłudowskie odkupił w 1599 r. od spadkobierców Grzegorza Chodkiewicza i rozpoczął intensywną rozbudowę centrum ewangelickiego w Zabłudowie⁷². Prawdopodobnie pod koniec XVII w. wznowiono produkcję w miejscowej cegielni na wyraźne polecenie Karoliny Radziwiłłówny, gdyż w kolejnych latach prowadzone były liczne remonty budynków⁷³. Omawiana piwnica i budynek zostały wzniesione w połowie XVIII w. najprawdopodobniej przez Michała Kazimierza

Radziwiłła „Rybeńko”, który występuje w dokumentach dotyczących Zabłudowa z lat 1752–1761.

W wykopach inwestycyjnych udokumentowano pozostałości co najmniej czterech budynków murowanych: dworu budowanego w 1622 r., budynku dworskiego z piwnicą, „Domu dla przyjezdnych” w rejonie sceny amfiteatru oraz budynku z zasypaną piwnicą położonego na południe od dworu. Dokonano próby odtworzenia rozplanowania historycznej zabudowy dworskiej z XVII i XVIII w. Zidentyfikowano relikty zabudowań gospodarczych z XIX w. oznaczone na mapach carskich z lat 1907–1908. Na stoku położonym pomiędzy zabudowaniami dworu a stawami zlokalizowano skupisko ceramiki naczyniowej i piecowej, którą można datować co najmniej od XVI w. Należy liczyć się z możliwością natrafienia na relikty historycznej zabudowy w innych miejscach zespołu parkowo-dworskiego. Większość prac prowadzonych przy porządkowaniu nawierzchni parku nie doprowadziła do odkrycia głębiej położonych fundamentów historycznych zabudowań. Możliwość odkrycia kolejnych obiektów wynika zarówno z historycznych opisów źródłowych, jak i przypadkowych odkryć dokonywanych na terenie parku i sąsiadującej z nią szkoły, o których informacje przekazali starsi mieszkańcy.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Archiwum Radziwiłłowskie, dz. V, p. 218, nr 1038, dz. XXV, nr 2104, s. 56–59, nr 2914, s. 1, nr 7360.
- AGAD, Zbiór Kartograficzny, mapy ogólne, nr 479-1, mapy ziem zaboru pruskiego i Prus Wschodnich, wykonana w 1808 r. przez Jana K. von Textora, skala 1:155 000.
- Archiwum Wojskowego Instytutu Geograficznego (WIG). Mapa rosyjska topograficzna, „wiorstówka” LXXVIII-B (Zabłudów), 1:42 000, stan z 1886 r., aktualizacja 1908 r., 1931 r.
- Archiwum WIG, mapa Gruppe Grodno XIX 13-D (alt. XIX 13-Γ), 1:25 000, West. Osteuropa – Niemieckie mapy zaboru rosyjskiego, 1914–1919.
- Biblioteka Narodowa, Zbiór Kartograficzny, nr S-15443, Nowa mapa topograficzna Zachodniej Rosji („dwuwiorstówka”), Petrograd 1913–1915 (zdjęcia terenu z 1886 r.), skala 1:84 000.
- Bończak-Kucharczyk E., *Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego w Zabłudowie*, Białystok 1976, mps w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Centralnyj Gosudarstvennyj Istoricheskij Archiv (CGIA), Białoruś, Mińsk, Archiwum Radziwiłłów, sygn. Fond 694, op. 2, nr 2641, k. 1–98, nr 2635m, k. 1–37v. Inwentarz dworu i miasta Zabłudów oraz sumariusz majątności zabłudowskiej, Zabłudów 1622 r.
- CGIA, Białoruś, Mińsk, Archiwum Radziwiłłów, sygn. Fond 694, op. 2, nr 2639, z. 8; poz. 1504. Oddanie majątku Zabłudów przez wojewodę wileńskiego, Hetmana Wielkiego Księstwa Litewskiego w administrację Janowi Hołoni – studze, rewizorowi księżnej Nejberskiej, 1696 r.

Plan de Zabłondoff, Skala 1:1300, druga poł. XVIII w., Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, U.I.79.

Opracowania

- Bagińska E., *Działalność religijna Radziwiłłów Birżańskich w dobrach podlaskich w XVII wieku*, „*Studia Podlaskie*” 2002, t. 12.
- Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., Kucharczyk K., *Katalog parków i ogrodów zabytkowych województwa białostockiego*, katalog szczegółowy, Białystok 1988.
- Główka D., *Siedziby szlacheckie w ziemi zakroczymskiej w XVII i XVIII wieku*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*” 2018, t. 66 (4).
- Karwowska H., Andrzejewski A., *Badania archeologiczno-architektoniczne [w:] Rezydencja Sapiehów w Dubnie*, red. H. Karwowska, A. Andrzejewski, Białystok 2007.
- Karwowska H., Andrzejewski A., Ginter A., *Badania archeologiczno-architektoniczne [w:] Rezydencja Sapiehów w Dubnie II*, red. H. Karwowska, A. Andrzejewski, Białystok 2007.
- Kola A., *Archeologiczne badania w ogrodzie Branickich w Białymstoku w latach 1998–1999 [w:] Ogród Branickich w Białymstoku. Badania-Projekty-Realizacja 1999–2000*, red. A. Michałowski, D. Sikora, A. Sulimierska, Warszawa 2000.
- Maroszek J., *Dzieje zboru kalwińskiego w Zabłudowie*, „*Rocznik Zabłudowski*” 2009, t. 3.
- Maroszek J., *Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich. Zabłudów XV–XVIII w.*, Białystok 1994.
- Maroszek J., Rogalewska E., *Dwór i rezydencja ziemiańska w krajobrazie kulturowym Podlasia*, Białystok 1994.
- Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O., *Excavations at Buratyn in 2020 and stove tiles' reconstructions, 17th–18th c.*, „*Sivershschina v Istorii Ukraini*” 2021, v. 14.
- Milobędzki A., *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980.
- Pałac Radziwiłłowski*, „*Tygodnik Ilustrowany*” 1861, nr 42.
- Pawlata L., *Archeologiczne badania wykopaliskowe na dziedzińcu kuchennym pałacu Branickich w Białymstoku*, „*Podlaskie Zeszyty Archeologiczne*” 2013, z. 9.
- Pawlata L., *Badania archeologiczne architektury ogrodowej w Ogrodzie Branickich w Białymstoku*, „*Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*” 2021, z. 27.
- Pawlata L., *Badania archeologiczne przed fasadą Pałacyku Gościnnego w Białymstoku, stanowisko 2 – ul. Kilińskiego*, „*Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*” 2010, z. 15–16.
- Pawlata L., *Wyniki badań archeologicznych przy kaskadach w ogrodzie Branickich w Białymstoku*, „*Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*” 2017, z. 23.
- Radziwiłł H.F., *Hieronima Floriana Radziwiłła diariusze i pisma różne*, oprac. M. Brzezina, Warszawa 1998.
- Rozbicka M., *Siedziby średniej i drobnej szlachty na północno-zachodnim Mazowszu w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 1999.
- Sikorska, *Wiejskie siedziby szlachty polskiej z czasów saskich*, Warszawa 1991.
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warszawa 2003.

Strony internetowe

Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., *Zabłudów, park dworski*, Minigo. Historyczne kompozycje ogrodowe i parkowe wschodniej Polski, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/zab-ud-w>.

Powojenna przestrzeń gminy Zabłudów, Zabłudowskie Archiwum Cyfrowe, fotografie, <https://zabłudowskiearchiwumcyfrowe.pl/foto>.

PRZYPISY

- ¹ Wykonawcą badań archeologicznych przeprowadzonych na wniosek Burmistrza Zabłudowa została Fundacja Ochrony Zabytków „Na Rubieży” w Białymstoku pod kierownictwem autora sprawozdania. Całość badań realizowano zgodnie z warunkami Pozwolenia udzielonego przez Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku nr Z.5161.41.2020.JM z dnia 6 X 2020 r.
- ² Wpis do Rejestru zabytków pod nr 357 z 26 V 1975 r. i nr A-359 z 27 VII 2011 r. dotyczy obszaru XIX-wiecznego parku dworskiego znajdującego się po południowo-zachodniej stronie drogi. Większa część terenu dworskiego, wraz z fragmentem jego północno-wschodniej partii, objęta została ochroną poprzez wpisanie do rejestru zabytków pod nr 380 z dnia 19 XI 1976 r. oraz nr A-439 z dnia 20 VI 2012 r. jako część historycznego XVI-wiecznego miasta.
- ³ J. Maroszek, *Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabłudów XV–XVIII w.*, Białystok 1994, s. 7–10.
- ⁴ Tamże, s. 11.
- ⁵ E. Bagińska, *Działalność religijna Radziwiłłów Birżańskich w dobrach podlaskich w XVII wieku*, „Studia Podlaskie” 2002, t. 12, s. 210–212.
- ⁶ J. Maroszek, *Prawa i przywileje...*, s. 14.
- ⁷ J. Maroszek, E. Rogalewska, *Dwór i rezydencja ziemiańska w krajobrazie kulturowym Podlasia*, Białystok 1994, s. 7; J. Maroszek, *Dzieje zboru kalwińskiego w Zabłudowie*, „Rocznik Zabłudowski” 2009, t. 3, s. 10.
- ⁸ Centralnyj Gosudarstvennyj Istoricheskij Archiv, Białoruś, Mińsk, Archiwum Radziwiłłów, sygn. Fond 694, op. 2, nr 2641, k. 1-98, nr 2635m, k. 1-37v., Inwentarz dworu i miasta Zabłudów oraz sumariusz majątności zabłudowskiej, Zabłudów 1622 r., za: J. Maroszek, *Prawa i przywileje...*, s. 101–175.
- ⁹ Centralnyj Gosudarstvennyj Istoricheskij Archiv, Białoruś, Mińsk, Archiwum Radziwiłłów, sygn. Fond 694, op. 2, nr 2639, z. 8, poz. 1504, Oddanie majątku Zabłudów przez wojewodę wileńskiego, Hetmana Wielkiego Księstwa Litewskiego w administrację Janowi Hołoni – słudze, rewizorowi Księżnej Nejbarskiej, 1696 r. za: J. Maroszek, *Prawa i przywileje...*, s. 12–13.
- ¹⁰ J. Maroszek, *Prawa i przywileje...*, s. 107.
- ¹¹ Tamże, s. 13.
- ¹² Tamże.
- ¹³ Tamże.
- ¹⁴ Tamże.
- ¹⁵ Tamże.
- ¹⁶ Tamże.
- ¹⁷ Tamże.
- ¹⁸ Tamże.
- ¹⁹ Tamże.
- ²⁰ Tamże.
- ²¹ Tamże.
- ²² Tamże.
- ²³ Tamże.
- ²⁴ Tamże.

- 25 Tamże.
- 26 Tamże.
- 27 Tamże, s. 13–14.
- 28 Tamże, s. 108–109.
- 29 Tamże, s. 7–10.
- 30 E. Bagińska, *Działalność religijna...*, s. 210–211.
- 31 J. Maroszek, *Prawa i przywileje...*, s. 11, 13.
- 32 Tamże, s. 101.
- 33 Tamże, s. 101–105.
- 34 Tamże, s. 106.
- 35 Tamże, s. 12–13.
- 36 Tamże, s. 107.
- 37 Tamże.
- 38 Tamże.
- 39 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Zabłudów, park dworski* [w:] Minigo. *Historyczne kompozycje ogrodowe i parkowe wschodniej Polski*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/zab-ud-w> [dostęp: 30 IV 2022].
- 40 J. Maroszek, *Prawa i przywileje...*, s. 28.
- 41 Tamże.
- 42 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *Katalog parków i ogrodów zabytkowych województwa białostockiego*, Białystok 1988, nr 162; E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Zabłudów, park dworski...*, *Plan parku Zabłudów*.
- 43 J. Maroszek, *Prawa i przywileje ...*, s. 111.
- 44 Tamże, s. 241.
- 45 Tamże, s. 101–102.
- 46 Tamże, s. 108.
- 47 L. Pawlata, *Archeologiczne badania wykopaliskowe na dziedzińcu kuchennym pałacu Branickich w Białymstoku*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne” 2013, z. 13, s. 125; tenże, *Wyniki badań archeologicznych przy kaskadach w ogrodzie Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2017, z. 23, s. 135.
- 48 H. Karwowska, A. Andrzejewski, *Badania archeologiczno-architektoniczne* [w:] *Rezydencja Sapiehów w Dubnie*, red. H. Karwowska, A. Andrzejewski, Białystok 2007, s. 55; H. Karwowska, A. Andrzejewski, A. Ginter, *Badania archeologiczno-architektoniczne* [w:] *Rezydencja Sapiehów w Dubnie II*, red. H. Karwowska, A. Andrzejewski, Białystok 2007, s. 12.
- 49 Por. A. Kola, *Archeologiczne badania w ogrodzie Branickich w Białymstoku w latach 1998–1999* [w:] *Ogród Branickich w Białymstoku. Badania-Projekty-Realizacja 1999–2000*, red. A. Michałowski, D. Sikora, A. Sulimierska, Warszawa 2000, ryc. 4; L. Pawlata, *Badania archeologiczno-architektoniczne architektury ogrodowej w Ogrodzie Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2021, z. 27, s. 69.
- 50 H. Karwowska, A. Andrzejewski, *Badania archeologiczno-architektoniczne ...*, s. 55.
- 51 L. Pawlata, *Badania archeologiczne przed fasadą Pałacyku Gościnnego w Białymstoku, stanowisko 2 – ul. Kilińskiego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2010, z. 15–16, s. 66, ryc. 10; tenże, *Badania archeologiczno-architektoniczne architektury ogrodowej...*, s. 81, ryc. 22:1.
- 52 J. Maroszek, *Prawa i przywileje...*, s. 103–105.
- 53 Tamże, s. 103–105.
- 54 Tamże, s. 13.
- 55 Tamże, s. 105–106.
- 56 Tamże, s. 103–106.
- 57 Tamże, s. 106.
- 58 Tamże, s. 106–107.
- 59 Tamże, s. 107–108.
- 60 D. Głowska, *Siedziby szlacheckie w ziemi zakroczymskiej w XVII i XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2018, t. 66 (4), s. 481.
- 61 *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warszawa 2003, s. 15, 140, 327.

- ⁶² V.I. Mezentsev, Yu.M. Sytyi, Yu.O. Kovalenko, *Excavations at Buratyn in 2020 and stove tiles' reconstructions, 17th-18th c.*, „Siviershina v Istorii Ukraini” 2021, v. 14, s. 66–74.
- ⁶³ Pałac Radziwiłłowski, „Tygodnik Ilustrowany” 1861, nr 42, s. 821.
- ⁶⁴ M. Sikorska, *Wiejskie siedziby szlachty polskiej z czasów saskich*, Warszawa 1991, s. 25–41.
- ⁶⁵ A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980, s. 51; M. Rozbicka, *Siedziby średniej i drobnej szlachty na północno-zachodnim Mazowszu w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 1999, s. 189; D. Głowska, *Siedziby szlacheckie...*, s. 477–479.
- ⁶⁶ A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku...*, s. 341.
- ⁶⁷ J. Maroszek, *Prawa i przywileje...*, s. 13.
- ⁶⁸ Tamże, s. 113.
- ⁶⁹ E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Zabłudów, park dworski...*
- ⁷⁰ Tamże.
- ⁷¹ Tamże.
- ⁷² J. Maroszek, *Prawa i przywileje...*, s. 111; E. Bagińska, *Działalność religijna Radziwiłłów Birżańskich...*, s. 206.
- ⁷³ J. Maroszek, *Prawa i przywileje...*, s. 241.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE RADZIWIŁŁ
MANOR HOUSE IN ZABŁUDÓW

In 2021, archaeological research was carried out within the historical area of the Radziwiłł manor house in Zabłudów, Białystok District. The research was related to the realisation of groundworks conducted within the scope of a City Park revitalising investment. The investment area belongs to the historical manor complex, which included a park and buildings which have not survived to this day.

The Zabłudów manor house was built by Grzegorz Chodkiewicz in 1550, but its first location is uncertain. The manor reached its prime during the rule of the Radziwiłł house, especially Krzysztof II Radziwiłł (1585–1640), who from 1622 was building a new tenement. Archaeological research included relics of the building (Figs. 1–4, 9, 10) described in the 1622 and 1696 inventories. During the research, relics of the “home for visitors” (Fig. 10), also described in the oldest inventory, were identified, as well as one from among the palace buildings on the south side of the oldest courtyard. In this building, restructured in the mid-18th century, archaeological and architectural research of the brick-built basement were conducted (Fig. 11, Figs. 13–15, 20). The cellar and the building in question were erected in the mid-18th century, most likely by Michał Kazimierz Radziwiłł “Rybeńko” (1702–1762). During the several hundred years when the manor in Zabłudów was operational, the main residence of the nobility was relocated and extended multiple times. Subsequent owners further expanded the manor and carried out renovations of the already existing buildings which had fallen into disrepair as a result of old age and random events. The research results made it possible to identify some of these buildings and locate the main points of the manor and park space (Figs. 1–4, 9, 18, 19). Historical ceramic material was obtained (Figs. 20, 21), also originating from ornate stoves (Figs. 12–15), as well as samples of building materials from the 17th–19th centuries (Figs. 22, 23).

What should be taken into account is the possibility of finding relics of historical buildings in other points of the park and manor complex. Most of the cleaning works conducted on the park’s surface did not lead to discovering any deeper foundations. The possibility of discovering more objects is indicated by both the historical source descriptions and accidental discoveries of historical cellars.